Кирило Розумовський

Знамениті українці

FOLIO

SHOUT
SHARE
IT

Annotation

Останній гетьман Лівобережної України. Його діяльність співпадала із настроями імператриці Єлизавети, і відбувалася у фарватері політики Петербурга, однак при цьому відчутно зменшився тиск на український традиційний устрій самоуправління, хоча й навіть не порушувалося питання про можливість відносин з іншими державами або власну фінансову систему.

- І. А. Коляда, Вадим Милько
  - Від авторів
  - Козацька Україна
  - Обрання К. Розумовського на гетьманство
  - Брати Розумовські
  - Президент І мператорської Академії наук і мистецтв
  - «Малороссийский Батуринский университет»
  - Золота осінь Гетьманщини: внутрішня політика К. Розумовського
  - Кирило Розумовський та імператор Петро III. Змова Катерини II
  - Спадкове гетьманство та кар’єрний крах К. Розумовського
  - Останні роки життя
  - Нащадки останнього гетьмана УКраїни XVIII столІття
  - Список рекомендованої літератури
- notes
  - 1
  - 2

І. А. Коляда, Вадим Милько
Кирило Розумовський

«…старайся схватить фортуну за чуб…»

Кирило Григорович Розумовський

Від авторів

Кирило Розумовський – останній гетьман України-Гетьманщини (1750—1764). Життя цієї людини – приклад неймовірної примхливості долі. З'явившись на світ у родині простого українського козака і почавши свою кар'єру з випасу громадської худоби, Кирило Розумовський завдяки своєму брату Олексію опиняється в Петербурзі, отримує блискучу на той час освіту і в 1746 році стає президентом Імператорської академії наук і мистецтв. А в 1750 році його чекає ще один несподіваний поворот долі – завдяки складній міжнародній обстановці російська імператриця Єлизавета Петрівна вирішує відновити в Україні інститут гетьманства, і вибір правительки падає на Кирила Розумовського.

Незважаючи на досить суперечливі оцінки діяльності останнього гетьмана України-Гетьманщини, необхідно зазначити, що К. Розумовський, наскільки міг, намагався бути корисним своїй Батьківщині.

«Урядування Розумовського, – пише відомий історик Гетьманщини О. Лазаревський, – було більш тяжким од всіх його попередників, хоча, може бути, останній гетьман був найкращою людиною з усіх правителів XVIII віку».

Козацька Україна

У XVIII ст. Лівобережна Україна і Київ з невеликими околицями перебували у складі Росії, Правобережна з Прикарпаттям – у складі Польщі. Закарпаття й Буковина залишалися відповідно у складі Угорщини, що перейшла під Австрію, та Молдови, яка була васалом Османської імперії. Таким чином, територія, на якій проживало більше половини українців, знаходилася під владою Польщі, а приблизно чверть українців жила під владою Російської імперії.

На території Лівобережної України у цей час існувало три політичних утворення: Гетьманщина, або Малоросія, Запорізька Січ і Слобідська Україна.

Гетьманщина ще певний час продовжувала зберігати деяку автономію. Козацьку державу очолював гетьман, який юридично обирався Генеральною військовою радою. При гетьмані діяла рада старшин, що збиралася тричі на рік на великі свята. Фактично обрання гетьмана було справою, що погоджувалася між старшиною та царською владою і остаточно вирішувалася в Петербурзі. За полкового устрою гетьман мав величезну владу – він визначав, хто буде вписаний в компут (особливий перепис козацької старшини) і стане козаком, він призначав старшин, займаючому старшинську посаду належало мати рангову землю як плату за службу, і саме гетьман своїми універсалами роздавав старшині села, хутори, млини, ставочки та ін. Але гетьман був повністю залежним від царської влади. І тому єдиним способом змінити очільника козацької держави або хоча б вплинути на нього став донос, і цим способом старшина широко користувалась. В свою чергу, доносами користувався і гетьман, а царська милість полягала у тому, що розслідування скарг доручалось тому, на кого скаржилися. Така нестійкість службової позиції старшини компенсувалась енергійним збагаченням, що подекуди набувало безсоромних форм. Наприклад, батько майбутніх графів Безбородьків, генеральний писар Андрій Безбородько за хабарі роздавав урядові посади у такій кількості, що навіть найбільша уява не могла знайти цьому пояснення.

Військова (з часів Б. Хмельницького – генеральна) старшина складалася з писаря, обозного, двох суддів, двох осавулів, хорунжого, бунчужного та підскарбія. Генерального писаря іноземці називали канцлером, оскільки його функції відповідали аналогічним функціям канцлера у Європі. Генеральний обозний завідував артилерією і всією інженерною справою та мав власну велику канцелярію. Генеральні осавули – військові чиновники для

особливих доручень, щось на зразок ад'ютантів. Такі ж функції виконували хорунжі та бунчужні, у яких від історичних ролей охоронців гетьманських клейнодів залишились тільки назви. Посада генерального хорунжого була фактично щаблем до полковницької. До генеральної старшини належали також бунчукові товариші, які жодних спеціальних функцій в уряді не мали, але, служачи у полках, підпорядковувалися гетьманській владі так, як і генеральна старшина.

Територія Гетьманщини у XVIII ст., як і раніше, поділялася на військово-адміністративні одиниці – полки і сотні. Полкова й сотенна старшина водночас була і військовою, і адміністративною владою. Сотня повинна була поставити близько ста збройних козаків, але найчастіше вона складалася з сорока-п'ятдесяти чоловік. Сотні поділялися на курені, до яких входили чотири-п'ять сіл. Сотенний уряд діяв у сотенному містечку. Полкових міст наприкінці XVII – середині XVIII ст. було десять: Стародуб, Чернігів, Ніжин, Прилуки, Київ, Переяслав, Лубни, Гадяч, Полтава, Миргород. Полк налічував від 7—8 до 20 сотень і в середньому близько 1000 козаків.

Столицею Гетьманщини після розгрому і спалення Батурина російськими військами під час війни зі шведами став Глухів (сучасна Чернігівщина), невелике містечко неподалік від російського кордону.

Продовжували існувати також значною мірою своя система права і судочинства, міське самоуправління, національні збройні сили – козацьке військо. Але автономія Гетьманщини значно обмежувалася: було відсутнє право на самостійну зовнішньополітичну діяльність, збройні сили підпорядковувалися російському командуванню, судочинство і адміністрація знаходилися під постійним контролем, відтак гетьманський уряд в окремі періоди замінювався спеціальними органами російської адміністрації для управління Гетьманщиною – Малоросійською колегією (1722—1727 рр.) або Правлінням гетьманського уряду (1734—1750 рр.). Українська церква стала митрополією Православної Російської церкви, керованою з часів Петра I державною установою – Священним Синодом.

Тепер перейдемо до наступного політичного утворення – Запорізької Січі. Після повернення у 1734 р. на контрольовані Росією території аж до знищення її Катериною II у 1775 р. вона була фактично самостійною. Козацькі зимівники, криті очеретом рибальські хати були розкидані від Інгулу й Бугу до Кальміусу. У мирний час на цій території було багато козацьких форпостів, що вели розвідницьку службу; у роки війни, крім участі в бойових діях у складі піхоти та особливо іррегулярної кінноти, запорожці

стали неоціненними охоронцями зимових аванпостів, бо у XVIII ст. війна зазвичай припинялась восени. По тім росіяни й турки відводили війська на зимові квартири, але татари робили набіги саме взимку, по снігу. Тож охорона зимових квартир системою кінних аванпостів покладалась виключно на запорожців.

Слобожанщина мала такий самий полковий устрій, як і Гетьманщина, але підпорядковувалася безпосередньо російським властям, натомість Лівобережна Україна мала свого гетьмана і Генеральну Військову Канцелярію, що здійснювали державно-владні функції, у тому числі й військові.

Отже, до початку 80-х рр. XVIII ст., коли було скасовано полково-сотенний устрій (і особливо до ліквідації 1764 р. гетьманства), незважаючи на те, що російський уряд утискував козацьку Україну, відбирав від неї рештки державності, поступово перетворюючи її на провінцію імперії, Лівобережна Україна, зокрема Гетьманщина, в очах українського народу впродовж століття символізувала всю Україну, а українська старшина, яка перебрала від козацтва роль політичного лідера, продовжувала боротьбу за збереження її широких автономних прав.

Після смерті царя Петра I Росія вступила в «епоху двірцевих переворотів», яка тривала з 1725-го по 1762 рік. Цей період характеризується захопленням політичної влади, що супроводжується боротьбою придворних груп і здійснюється, як правило, за підтримки гвардійських полків.

1741 рік увійшов у історію Росії як рік чергового перевороту, в результаті якого російською імператрицею стала Єлизавета Петрівна, молодша дочка Петра I. 25 квітня 1742 р. відбулася коронація Єлизавети Петрівни.

Обрання К. Розумовського на гетьманство

Велике значення для подальшої долі України-Гетьманщини мало правління доньки Петра Великого – російської імператриці Єлизавети Петрівни. За існуючою вже традицією після її сходження на престол були обрані депутати від українського старшинського уряду для клопотання в українських справах перед новою російською імператрицею. Діяльність української делегації при царському дворі, що тривала майже цілий рік, виявилася досить успішною: було видано імператорський указ щодо зменшення податкового тиску на населення України (з огляду на величезні збитки, що їх зазнав український народ внаслідок утримання російського війська під час війни з Туреччиною); виключне право на розміщення як військових частин, так і заїжджого російського чиновництва в Гетьманщині отримала місцева старшина; категорично заборонялося російським поміщикам, які мали маєтки в Україні, закріпачувати місцеве населення. У зв'язку з постійними скаргами від усіх верств населення, а також козацької адміністрації усіх рівнів на часті випадки насилля і наруги щодо них з боку офіцерів російських гарнізонів, останні отримали суворе попередження: під страхом тяжкого покарання не припускатися у майбутньому подібних дій. Було підтверджено міські привілеї Києву, одержані ним від Петра І, зокрема на прохання київської міської влади і усіх міщан підтверджувалися права останніх на їхні прибутки і нерухомість. До того ж міським мешканцям Києва дозволялася вільна торгівля різними промисловими і продовольчими товарами та володіння угіддями, сіножатями, вигонами (за надані переваги і пільги кияни повинні були щорічно сплачувати до державної скарбниці 600 крб.); скасовувалася заборона Генеральної Військової Канцелярії 1739 р. щодо традиційного права переходу українських селян з місця на місце у межах кордонів України-Гетьманщини.

Пік надзвичайної прихильності російської придворної верхівки до всього українського припав на літо 1744 р., коли імператриця Єлизавета Петрівна здійснила тривалу подорож до України-Гетьманщини, зокрема до міст Глухова і Києва, а також відвідала рідні місця свого фаворита Олексія Розумовського – містечко Козелець на Чернігівщині. (Після царя Петра І це були перші відвідини України російським монархом.) Сама ж поїздка Єлизавети Петрівни відзначалася надзвичайною помпезністю і

урочистістю.

16 жовтня 1749 р. було видано царський указ, яким оголошувалося про відправлення до Глухова спеціального царського представника графа І. Гендрикова для присутності на виборах нового гетьмана України. Водночас з С. – Петербурга були відпущені додому з багатими подарунками й українські депутати, які перебували там досить тривалий час. Ці депутати привезли до Глухова царську грамоту, одержану в Колегії іноземних справ, у якій йшлося про те, що «быть в Малой России гетману по-прежнему». Водночас у цій грамоті імператриця Єлизавета Петрівна урочисто пообіцяла своїм вірним підданим, малоросійському народу «все вольности, права и привилегии, которые от времени принятия под державу Всероссийскую гетмана Богдана Хмельницкого с Войском Запорожским и со всем Малороссийским народом… имели, свято, ненарушимо и цело содержать…» Зрозуміло, що подібні заяви російського правління були лише формальними деклараціями, однак найпрогресивніша частина української старшини, плекаючи надії на відновлення української державності зразка Б. Хмельницького, вхопилася за цю рятівну для Лівобережної України як автономії соломинку.

Отже, сценарій «обрання» гетьмана, розроблений і санкціонований у Петербурзі, почав втілюватися в життя. У січні 1750 р. до Глухова прибув граф І. Гендриков, першочерговим завданням якого було ознайомлення української старшинської верхівки з бажанням Петербурга бачити на посаді гетьмана саме молодшого брата фаворита імператриці Олексія Розумовського Кирила. Це означало, що процедура виборів буде лише формальною, оскільки «побажання» російської столиці українській старшині слід було розуміти як наказ.

Але, щоб зберегти хоч видимість законності та традиційності обрання нового гетьмана, 18 січня 1750 р. на зібранні в Генеральній Військовій Канцелярії генеральна старшина, виконуючи наполягання графа І. Гендрикова, звернулася до російської цариці Єлизавети Петрівни з окремим «проханням» дозволити «обрати» гетьманом Кирила Григоровича Розумовського. Через місяць після цього царський посланець зібрав у Глухові військову старшину, включно до сотників, а також представників вищого православного духовенства в Україні. На цьому зібранні й було оголошено про «всенародне» бажання обрати в гетьмани графа Кирила Розумовського.

22 лютого 1750 р. мешканці Глухова стали свідками урочистої події, що ознаменувала початок нового і, як виявилося, останнього за часів Російської імперії етапу розвитку Української держави. З самого ранку за гарматними пострілами, що

пролунали як сигнал, на міському майдані зібрався великий натовп. Сюди прибули й усі десять козацьких полків. За даними Генеральної Військової Канцелярії, що надійшли з усіх десяти полкових канцелярій, на обрання гетьмана до м. Глухова прибуло 5318 чол. старшини («військових чинів») і рядових козаків. Окрім того, там перебували ще три компанійські полки загальною кількістю у 217 чол., а також солдати Глухівського гарнізону.

Водночас у будинку, відведеному для графа І. Гендрикова, почали збиратися представники старшини та українського вищого духовенства на чолі з митрополитом Тимофієм Щербацьким. О 9-й годині ранку розпочалася церемонія обрання гетьмана. З двору російського посланця у супроводі загону озброєних козаків, російських гренадерів і військових музикантів виїхала споряджена карета, у якій знаходилися граф І. Гендриков зі своїми асистентами та секретар Колегії закордонних справ Степан Писарєв. Останній тримав у руках велику срібну з позолотою тацю, на якій лежала царська Жалувана грамота на гетьманство. Слідом за каретою представники старшини (зокрема, генеральної: суддя Яким Горленко, підскарбій Михайло Скоропадський, писар Андрій Безбородько, хорунжий Микола Ханенко, бунчужний Дем'ян Оболонський, а також бунчукові товариші Іван Гамалея, Яків Маркович, Федір Ширяй, Іван Жоравка, Ілько Журман та ін.) несли російські та українські прапори, а також гетьманські клейноди: булаву, бунчук і печатку. З прибуттям карети на майдан, де знаходився спеціально споруджений постамент, царська грамота й гетьманські клейноди були покладені на два столи. Прапороносці стали обіч столу. Поруч розташувалися почесні гості й генеральна старшина, а решта панства – навколо.

Відкрив урочисте зібрання Глухівської ради 1750 р. граф І. Гендриков, який нагадав про волю імператриці Єлизавети Петрівни відновити гетьманство в Україні й закликав присутніх «избрать меж себя из природных своих людей гетмана, по малороссийским своим правам и вольностям, вольными голосами». Потім С. Писарєв голосно зачитав Жалувану грамоту, а митрополит Т. Щербацький висловив глибоку подяку цариці Єлизаветі Петрівні. За давнім козацьким церемоніалом граф І. Гендриков, повертаючись на всі боки, кілька разів голосно запитав присутніх, кого вони бажають собі в гетьмани? Відповідь, вже давно підготовлена, була одностайною – графа Кирила Григоровича Розумовського! Та особливо голосно вигукували ім'я молодшого Розумовського найобізнаніші щодо всіх деталей цієї церемонії кола – старшина й духовенство. За стародавнім козацьким звичаєм усі присутні тричі прокричали: «Графа Кирила Григоровича Розумовського!», що означало остаточну відповідь.

Після святкової канонади з 101 гармати й пострілів з козацьких рушниць царську Жалувану грамоту й гетьманські клейноди занесли до Миколаївської церкви, де відбулася урочиста літургія. Потім у резиденції І. Гендрикова пройшов великий бенкет, під час якого генеральна старшина подарувала особисто господарю 10 тисяч крб., а всій графській свиті – 3 тисячі крб. Не забули й за простолюд, якому на відзначення свята, що під гуркіт гармат тривало допізна, виділили понад 200 відер горілки. Грошові витрати з державної скарбниці на організацію й проведення самого свята виглядали наступним чином: стіл для почесних гостей й козацької старшини обійшовся у 100 крб., купівля «простого вина» для козаків і солдатів глухівського гарнізону – у 245 крб., інші витрати («потребные расходы») становили 180 крб. Загальна сума витрат становила 525 карбованців.

Чудернацькою видавалась українцям ця церемонія «обрання» гетьмана. Більшість були щиро раді цій події: саме слово «гетьман» мало для них відбиток якоїсь чарівності й магічності, до того ж козацтву було надано багато привілеїв, і всі тішились сподіваннями на нові привілеї із Петербурга, хоча саме обрання нагадувало прямий примус до присяги. Тому старі козаки мовчки хитали головами, відчуваючи, що прийшли нові часи, які назавжди змінили героїчну епоху П. Конашевича-Сагайдачного та Б. Хмельницького. Вони ніколи навіть у сні не могли побачити таку церемонію обрання на гетьманство. Та й сам Кирило Григорович Розумовський, як відзначали його рідні пізніше, не вважав себе справжнім гетьманом України, називаючи останнім справжнім гетьманом України Івана Мазепу.

Царським указом від 5 червня 1750 р., імператриця Єлизавета Петрівна затвердила «обрання» К. Розумовського гетьманом Лівобережної України (хоча офіційно він титулувався «…всея Малыя России обеих сторон Днепра… гетман»), а у жовтні того ж року під його владу передали й Запорізьку Січ. Резиденцією нового гетьмана стало місто Батурин, що свого часу зазнало жахливих руйнувань і пограбувань за наказом Петра І з боку російського карального загону, очолюваного князем О. Меншиковим.

Що стосується повноважень гетьмана К. Розумовського у плані призначення на посади, то в спеціальному указі імператриці 1750 р. йшлося, що ніхто не може бути пожалуваним у будь-який чин без спеціального донесення про конкретного претендента її Імператорській Величності.

Відбулися зміни і у відправленні церковних літургій. Зокрема, виконуючи указ імператриці, київський митрополит

зробив спеціальне розпорядження. Згідно нього нового гетьмана у всіх церквах мали згадувати, як «благородного Кирилла гетмана». Але як відомо, подібне титулування не сподобалося самому К. Розумовському, і через певний час митрополит розіслав нове розпорядження, за яким наказував «ясновельможного господина Малыя России, обеих сторон Днепра и войска Запорожского гетмана, Е. И. В. действительного камергера, Императорской Санкт-Петербургской академии наук президента, лейб-гвардии Измайловского полка подполковника и ордена Святого Александра Невского, также Польского Белого орла и Гольштинского Святыя Анны кавалера, Российской империи графа Кирилла Григорьевича Разумовского» іменувати, як «высоко и благоурожденного графа Кирилла Григорьевича, гетмана Малыя России». Але справа на цьому не завершилася, і вже через рік митрополит розсилає у всі єпархії нове розпорядження, у якому К. Розумовського наказано згадувати, як «высоко и благоурожденного сиятельного графа Кирилла Григорьевича, гетмана Малыя России». В особливих випадках, коли священики не можуть вимовити таке формулювання, дозволялося його спрощувати до «сиятельного графа Кирилла Григорьевича».

Окрім цього, у 1750 р. імператриця Єлизавета Петрівна підписала ряд наказів, за якими гетьман К. Розумовський при урочистих та публічних церемоніях отримував місце поряд з генерал-фельдмаршалами, вважаючись рівним їм. До того ж новообраному гетьману передавалися всі прибутки із гетьманських маєтностей (грошима, хлібом, вином та іншими продуктами), які були зібрані до його обрання. Нарешті, так як Кирило Григорович «против других гетманов имел ту отличность», що був графом Російської імперії, а імператриця Єлизавета Петрівна мала до його персони особливу довіру, то було наказано у грамотах, що відправлялися до нього із Колегії закордонних справ, до титулу гетьмана додавати предикат (звернення): «высоко и благорожденного».

Імператриця також наказала спеціально для К. Розумовського виготовити нові клейноди з прикрасами із дорогоцінного каміння вартістю до 1 500 крб. Для цього були розроблені навіть спеціальні креслення. Але зважаючи на час, необхідний для їх виготовлення, на момент обрання гетьманом Кирило Григорович отримав ще старі клейноди.

13 березня 1751 р. новообраний гетьман, який все ще залишався у Петербурзі, урочисто присягнув в придворній церкві імператриці Єлизаветі Петрівні «верным, добрым и послушным рабом и подданным быть… чин гетманства над Войском

Запорожским и над народом малороссийским верно и постоянно содержать и все то войско и народ малороссийский к верности, к службе и послушанию приводить и ни с которыми посторонними государями без ведома и без указу Е. И. В. никакой переписки и пересылки собою не иметь…»

Виголосивши й підписавши присягу, текст якої засвідчував повну залежність гетьмана України від Росії, К. Розумовський одержав з рук російської імператриці Єлизавети Петрівни гетьманську булаву та інші клейноди.

Так з волі доньки того, хто руйнував українську державність, було відновлено гетьманське управління в Лівобережній Україні, якою став правити не чужинець, а «его сіятельство, граф Кирило Григорович Розумовський, яко природный Малой Россіи сын», людина-представник вищої петербурзької еліти, рідний брат всемогутнього царського фаворита, а тому це породжувало у козацької старшини сподівання на реальне відновлення автономних прав Гетьманщини.

Брати Розумовські

Як вже згадувалося вище, у листопаді 1741 р. в Петербурзі стався черговий двірцевий переворот, внаслідок якого російський імператорський престол посіла дочка Петра І – Єлизавета Петрівна. Ця подія мала велике значення і для України, її подальшої долі, адже фаворитом імператриці на той час був Олексій Розумовський, українець за походженням.

Народився Олексій на хуторі Лемеші (нині село Козелецького р-ну Чернігівської обл.) у родині реєстрового козака Григорія Розума та його дружини Наталії Розумихи. На сьогоднішній день існують дві версії щодо походження роду Розумовських та їх прізвища. Так, біограф родини Розумовських кінця XIX ст. князь О. Васильчиков є автором більш поширеної версії, за якою прізвище Розум є насправді прізвиськом, яке отримав дід Олексія та Кирила від односельчан за постійно повторюваний ним вираз у сп'янілому стані «що то за розум, що то за голова». Натомість сучасний історик О. Путро опирається на дані віршованого родоводу, що був створений на замовлення видатним українським філософом Михайлом Козачинським і вручений О. Розумовському у 1744 р. У цьому родоводі походження Розумовських виводилося від відомого князівського роду Рожинських. Прадідом Олексія та Кирила нібито був Роман Рожинський, який за кмітливість і природний розум був відомий у народі як Роман Розум. Таке ж прізвисько носив і дід братів Яків, але не за п'яні вислови, а «от важности и расторопности ума». На жаль, перевірити достовірність князівського походження роду Розумовських неможливо, оскільки документальних даних про перехід Якова з шляхетського стану до козацького, як це сказано у родоводі, немає.

Та з упевненістю можна говорити про власне родину Олексія та Кирила Розумовських. Так, їх батько Григорій полюбляв погуляти у шинку на зароблені ним гроші, залишаючи досить часто свою сім'ю без коштів. Натомість мати Наталія була жінкою розумною та розсудливою, її поважали на хуторі та у найближчих селах. Всього у подружжя Розумів було шестеро дітей: сини Данило, Олексій та Кирило і дочки – Агафія, Анна та Віра. Про першого сина, Данила, відомо лише те, що він був набагато старшим від своїх братів та помер, коли найменшому – Кирилу – виповнилося трохи більше 10 років.

Дивовижно склалася доля середнього сина Григорія Розума Олексія. Спочатку він був пастухом громадської худоби, але приваблива зовнішність, гарний голос та бажання навчатися

привернули до нього увагу місцевого духовенства. Та Григорій Якович не підтримував ці нахили свого середнього сина, тож Олексій змушений був таємно ходити на навчання до дяка сусіднього села Чемер. Одного разу, повертаючись із шинку, батько побачив сина, що читав книгу. До цього вже не раз діставалось Олексію за свою любов до науки. Цього разу сп'янілий Григорій схопився за сокиру та кинувся за сином, що почав кружляти навколо будинку. Побачивши, що йому не врятуватися від батьківської руки, хлопець кинувся навтікача з двору і більше не повертався до отчого дому. Оселившись у чемерського дяка, Олексій продовжував вчитися грамоті та церковному співу і на свята виступав у складі місцевого церковного хору.

На Різдвяні свята 1731 р. через с. Чемер проїжджав, повертаючись з Угорщини, російський полковник Федір Вишневський і випадково почув у місцевій церкві спів молодого козака Олексія Розума. Чудовий голос і приваблива зовнішність юнака зробили свою справу – Ф. Вишневський запросив його до Петербурга співати у придворному хорі, на що Олексій охоче погодився. І нібито за три дні до Різдва 1731 р., коли полковник Ф. Вишневський зустрів старшого сина Григорія Розума, його дружині Наталії наснився віщий сон – начебто у її козацькій хаті під дубовим сволоком засяяли водночас і сонце, і місяць, і зорі. Цей сон, незважаючи на глузування сусідів, вона розтлумачила як пророцтво казкового майбутнього її дітей.

Так 22-річним юнаком О. Розумовський потрапив до придворного хору у Петербурзі. У столиці на Олексія чекала приємна несподіванка. Тут він зустрів багато земляків. У першій половині XVIII ст. при імператорському дворі була мода на все етнографічне українське, починаючи з українських пісень та музики і закінчуючи українськими стравами. Дворянство вищого рангу користувалося послугами українських бандуристів, бандурщиць, «малоросиянок-воспевальниц»; придворні ж співаки при царському дворі набирались виключно з «черкассов» (українців). До речі, тоді майже всі вищі церковні посади в столиці обіймали саме вихідці з України.

Проте у придворному хорі Олексій Розум перебував недовго. Сталася подія, що остаточно визначила його майбутню долю: цесарівна Єлизавета Петрівна, яка відвідувала богослужіння у придворній церкві, була вражена чудовим голосом молодого українського співака. Коли ж на вимогу царівни юнак постав перед нею, глибоке почуття охопило Єлизавету Петрівну. Високий, стрункий, смаглявий, з гарними чорними очима, Олексій Розум припав до душі молодій царівні. У своєму

щоденнику Єлизавета писала, що він був одним з найкрасивіших чоловіків, яких вона бачила на своєму віці.

Чудовий голос та прекрасна зовнішність стала причиною зарахування молодого співака до капели Єлизавети Петрівни. Щоправда, як стверджують історики, другий фактор мав перевагу над першим. Це підтверджується тим, що невдовзі Олексій Розум втратив голос, але був переведений до оркестру бандуристів і продовжував користуватися прихильністю цесарівни.

Після цього розпочинається кар'єрне сходження козацького сина поневоленої України до найвищих посад та титулів імперії-поневолювачки. Так, досить скоро він вже був управляючим (гоф-індендантом) двору та маєтками Єлизавети Петрівни.

Саксонський дипломат Георг фон Гельбіг повідомляв, що захоплення цесарівни Єлизавети Петрівни співаком з придворної капели не було таємницею для імператриці Анни Іоанівни. Навпаки, це захоплення могло допомогти їй реалізувати намір усунути доньку Петра Великого від права престолонаслідування. Тому, за словами іноземного дипломата, вона досить поблажливо ставилася до її амурних захоплень.

Слід сказати, що, як і при великому царському дворі, при дворі Єлизавети Петрівни перебувало чимало українців. Були тут, скажімо, такі співаки, як Тарасевич і Божок, сліпий бандурист Григорій Михайлов, камер-лакей Іван Федорович Котляревський, секретар Петро Мирович та ін. Особливе значення, мабуть, мала й та обставина, що сама цесарівна Єлизавета Петрівна володіла маєтностями в Україні, а її духівниками були вихідці з України (отець Костанцій і колишній священик її вотчини з с. Понорниці Чернігівського полку Федір Дуб'янський).

Це українофільство та становище Олексія при дворі ще більше посилилося після сходження Єлизавети Петрівни на царський престол. Так, у ніч перевороту з 24-го на 25 листопада 1741 р. О. Розумовський супроводжував її, коли вона об'їжджала військові казарми та займала палац. Також пізніше певний час Олексій Григорович пильнував дім царівни, де перебували повалена імператриця Анна Леопольдівна та її син – імператор Іоанн Антонович з сестрою.

У день коронації Єлизавети Петрівни Олексію Григоровичу (та іншим найближчим фаворитам государині) було пожалувано звання обер-єгермейстера, російського графа і нагороджено орденом Святого Андрія Первозванного. Окрім цього він отримав також численні маєтності та звання генерал-фельдмаршала. «Воронцов и Разумовский, – писав саксонський дипломат Пецольд у приватному листуванні через рік після перевороту, – люди, не имеющие никакого понятия о военном деле, были однако же

зачислены в лейб-кампанию по той причине, чтобы дать им возможность пользоваться жалованьем, сопряженным с такими должностями, и тем самим уменьшить расходы по кассам».

По суті увесь імператорський двір, запобігаючи перед могутнім фаворитом (до речі, вже не Розумом, а Розумовським), пристосовувався до його смаків. Саме при ньому постійно функціонувала італійська опера, у якій, поряд з відомими співаками з Європи, виступали й українські співаки. (Серед останніх красою свого голосу особливо виділявся Марко Полторацький.) Великою популярністю користувалися також і українські бандуристи, а на двірцевих бенкетах найпрестижнішими вважалися саме українські страви.

При дворі пліткували, що «всемилостивейшая государыня с Алексеем Григорьевичем Разумовским живет блудно». А поза очі його називали навіть «ночным императором». За спогадами сучасників, Альоша, як любила називати імператриця свого фаворита, як і його батько, полюбляв випити і після цього траплялися випадки побиття ним придворних вельмож та слуг.

Майбутня імператриця Катерина II писала про Олексія Розумовського, що, не маючи будь-якої освіти, він мав широкий розум; обдарований почестями, він, однак, не вирізнявся гордістю. За її словами, головними рисами його характеру були щедрість і великодушність, але він був крутим на вдачу і важким на руку у нетверезому стані. Сучасники також зазначали, що Розумовський був ласкавий та поблажливий, привітний у поводженні з молодшими, любив клопотатися за нещасних і користувався загальною любов'ю.

Поступово Олексій Григорович став також і законодавцем чоловічої моди при царському дворі, піклувався про свій бездоганний зовнішній вигляд і першим почав носити діамантові ґудзики на сюртуку, а також зірку, ордени і еполети. Граючи в карти, він часто навмисне програвав і вдавав, що не бачить, як його грошову ставку обкрадають придворні, котрі потім особливо вихваляли щедрість О. Розумовського.

Могутність Олексія Розумовського не могли не позначитися й на становищі його численної родини в Україні, з якою він підтримував постійні зв'язки і допомагав матеріально. З часом усі його родичі стали заможними людьми й зайняли чільні місця серед представників української панівної верхівки.

Існує навіть оповідь про те, що під час візиту до Петербурга, його мати – стара Наталія Розумиха – у блискучому царедворці не впізнала свого сина. Тоді Олексію довелося роздягнутися і за родимими плямами на тілі довести, що він дійсно її син. Під час цих же відвідин столиці імператриця Єлизавета Петрівна

подарувала Наталії Дем'янівні, жінці розумній, яка, однак, дотримувалася патріархальних звичаїв, звання статс-дами. Коли стару Розумиху, уже перевдягнену в усе «панське», як вона висловлювалася, повезли до палацу, вона впала на коліна перед велетенським дзеркалом із позолотою: своє відображення у ньому вона прийняла за царицю. При дворі імператриці Єлизавети Петрівни навіть пліткували, що мати О. Розумовського була чаклункою і своїми чарами нібито приворожила Єлизавету Петрівну до свого сина. На гроші, які їй надсилав Олексій, після смерті чоловіка вона викупила шинок у Лемешах і жваво там шинкувала. Розбагатівши, Наталія Розумиха поспішила видати дочок заміж – старшу Агафію за ткача, середню Анну за закрійника, молодшу Віру за реєстрового козака.

У подальшому імператриця Єлизавета Петрівна також піклувалася про безпеку та добробут матері свого фаворита. Так, у листі до київського полковника Антона Танського вона писала: «Благородный господин полковник, я уповаю, что вы, г. полковник, по сему письму не оставите иметь великую благосклонность к охранению двора нашего гоф-интенданта Алексея Григорьевича матери его Натальи Демьяновны Разумовой, что в прилучившихся ей нуждах и являемых ей обидах особливейшим охранением содержать изволите; ибо сие зависит в диспозиции вашего благородия, в чем полагаясь на вас, остаюсь вам доброжелательной».

Подібна особлива увага імператриці Єлизавети Петрівни (не без протекції Олексія Розумовського) була звернута і на молодшого брата фаворита Кирила, доля якого виявилася не менш дивовижною, ніж доля його брата, до того ж вона більш тісно була пов'язана з долею України-Гетьманщини.

Практично все дитинство майбутнього гетьмана пройшло за випасанням батьківських волів. «Сыновья мои родились счастливыми: когда Алеша хаживал с крестьянскими ребятишками по орехи и грибы, он их всегда набирал вдвое более, чем товарищи, а волы, за которыми ходил Кирюша, никогда не заболевали и не сбегали с дома», – говорила пізніше стара Наталія Розумиха. Хоча у ті часи дружина Григорія Розума не могла похвалитися щасливим життям. Так, її чоловік спився і помер. Старший син теж помер, залишивши на виховання матері малолітню дочку, а середній син (Олексій) пропав без вісті. Голодних дітей не було чим годувати. Але у цей тяжкий час з нею, як розповідають, трапився щасливий випадок. Шукаючи виходу із цієї складної ситуації, Наталія Розумиха вирішує йти в Козелець, щоб милостинею заробити хоч якісь гроші. Вже йдучи містом, вона знайшла ніж, оздоблений золотом, продавши який,

відслужила молебень у церкві та купила дітям хліба. До того ж саме цього дня, прийшовши додому, Наталія Дем'янівна отримала першу звістку про сина Олексія, вже досить відомого на той час у Петербурзі.

Із глухого села до царського двору за допомогою брата Олексія у 14-річному віці (народився 1728 р.) потрапляє і Кирило Розумовський. Між придворними ходили плітки, що коли по Кирила, який буцімто саме пас свиней, приїхав офіцер зі столиці, той зі страху заліз на дерево.

У столиці Російської імперії молодший брат фаворита імператриці Єлизавети Петрівни під опікою кращих тогочасних педагогів і вихователів, зокрема письменника-драматурга Олександра Сумарокова та поета-історика Івана Єлагіна, здобував належну освіту. Для подальшого навчання у березні 1743 р. Олексій Григорович відправив свого молодшого брата на два роки в Європу під вигаданим ім'ям – як російського дворянина Івана Івановича Обідовського, «дабы учением наградить пренебреженное поныне время, сделать себя способнее к службе Ее Императорского Величества и фамилией своей впредь собою и поступками своими принести честь и порадование».

Наставником при ньому було призначено Григорія Миколайовича Теплова, якому судилося впливати не тільки на подальше життя молодшого Розумовського – майбутнього гетьмана, а й на остаточну долю самої української державності. Григорій Теплов, за офіційною версією, вважався сином опалювача груб у архієрейських покоях, а якщо вірити придворним пліткам – був позашлюбним сином ректора Києво-Могилянської академії, єпископа, сподвижника Петра I Феофана Прокоповича.

Перед від'їздом молодший Розумовський отримав від Олексія «…братскую инструкцию». У ній йшлося про необхідність поводитися благопристойно, у відповідності з православною релігією; уникати розваг та непристойних вчинків. При виникненні будь-яких проблем йому рекомендувалося звертатися за допомогою до Г. Теплова і без поради останнього не витрачати грошей та не вирішувати важливих питань. Головним в інструкції Олексія Розумовського був заклик до сумлінного навчання, що допомогло б зробити з Кирила освіченого імператорського чиновника, яким він міг стати після повернення. А зважаючи на тогочасний статус старшого брата при дворі імператриці Єлизавети Петрівни, Кирило Розумовський міг сміливо розраховувати на достойне «працевлаштування».

Подібна інструкція була складена і для наставника майбутнього гетьмана. Головним завданням Г. Теплова було

спостереження за Кирилом, його здоров'ям та навчанням. Піклуючись про брата, Олексій виділив необхідні для його перебування за кордоном гроші. При цьому він рекомендував раціонально їх витрачати. Всього лист для Г. Теплова складався з 16 пунктів і детально інструктував наставника майбутнього гетьмана щодо поведінки під час перебування за кордоном.

Перебуваючи у Європі, Кирило Розумовський одержав ґрунтовну освіту, навчаючись, зокрема, в Німеччині (Кенігсберг, Берлін, Геттінген) під керівництвом таких відомих на той час учених, як Ф. Штрубе і Л. Ейлер. Обрані членами Імператорської академії наук і мистецтв, вони тривалий час мешкали у Петербурзі. Після Німеччини К. Розумовський продовжив навчання також у найпрестижніших навчальних закладах Франції та Італії.

Навесні 1745 р. Кирило Розумовський повернувся до Петербурга. Отримавши невдовзі досить високий придворний чин дійсного камергера та кавалера Голштинського ордена Св. Анни, молодий Кирило поринув у веселе й безтурботне життя вельможі (ще перебуваючи на навчанні в Європі, він разом зі своїм старшим братом в червні 1744 р. був удостоєний графського титулу) єлизаветинського двору.

Двохрічна подорож дуже змінила Кирила Розумовського. Він добре розмовляв як німецькою, так і французькою мовами, навчився тактовно поводитися у вищому придворному середовищі. «Отсутствие гениальных способностей вознаграждалось в нем страстною любовью к отчизне, правдивостью и благотворительностью, качествами, которыми он обладал в высшей степени и благодаря которым он заслужил всеобщее уважение», – так висловлювався про молодого Кирила саксонський дипломат Георг фон Гельбіг. За свідченням же цесарівни Софії Августи Фредеріки Ангальт-Цербської, майбутньої російської імператриці Катерини II, маючи гарну зовнішність і гострий розум, він зумів досягти у вищому світі загальної шани і любові. Вона з симпатією писала у своїх мемуарах, що Кирило Григорович користувався особливою популярністю й успіхом у придворних красунь.

Саме таким з'явився при дворі імператриці Єлизавети Петрівни колишній син козака і саме таким він залишався протягом всього наступного життя. Численні почесті і величезне багатство не зіпсувало Кирила Розумовського як людину. Він завжди був добрий та великодушний у ставленні до підданих; щедрий у милостинях; завжди був відкритим, щирим та лагідним з усіма і проявляв гострий розум із характерною жартівливістю.

Особиста прихильність до нього імператриці Єлизавети

Петрівни посилилася ще й престижним одруженням у 1746 р. із родичкою цариці, її внучатою сестрою Катериною Іванівною Наришкіною, яка отримала величезний посаг: близько 40 000 кріпаків, будинок у Москві на Воздвиженці, підмосковні села Петровське, Троїцьке, Котли, пензенські вотчини Чернишове, Єршове та ін.

Того ж року, маючи від роду 18 років, Кирило Розумовський, «в рассуждении усмотренной в нем особливой способности приобретенного в науках искусства», був призначений президентом Імператорської академії наук і мистецтв – головної наукової установи Росії. Таке призначення пояснювалося не лише прихильністю цариці Єлизавети Петрівни до братів Розумовських, але й тогочасною офіційною політикою її уряду, спрямованою проти засилля німців у найважливіших сферах життя країни і, зокрема, в науці. Так, перші чотири президенти Імператорської академії наук і мистецтв були німцями за походженням. За таких обставин молодий Кирило Розумовський, маючи за плечима досить пристойну європейську освіту, а головне, будучи довіреною особою імператриці, став президентом Академії наук і мистецтв.

Тим часом у політичному житті України назрівали визначні події. Ще під час подорожі Єлизавети Петрівни у 1744 р. в Україну представники старшинської верхівки передали імператриці у Глухові чолобитну з проханням про відновлення гетьманства. І хоч цариця, зважаючи на підтримку прохання з боку свого фаворита Олексія Розумовського, поставилася до ідеї цілком прихильно, вона, безперечно, враховувала політику своїх попередників, особливо батька, Петра І, спрямовану на всіляке обмеження й повну ліквідацію автономії України-Гетьманщини.

Надзвичайно важливим і серйозним для імператриці та її уряду було й питання щодо кандидатури гетьмана. Цілком ймовірно, що в середині 40-х років XVIII ст. найреальнішим претендентом на цю посаду міг бути Олексій Розумовський, та згодом імператриця зупинила свій вибір на його молодшому браті, який на той час уже увійшов у вир світського життя і став досить помітним його учасником. Але вирішальним поштовхом до прийняття імператрицею Єлизаветою Петрівною рішення про відновлення в Україні гетьманства стало ускладнення на той час міжнародного становища Росії: на заході назрівала війна з Пруссією, а на півдні – з Туреччиною.

Не бажаючи у такій ситуації викликати невдоволення української старшини й розпалювати її сепаратистські настрої, імператриця Єлизавета Петрівна 5 травня 1747 р. підписала Указ «О бытии в Малороссии гетману по прежним правам и

обыкновениям». При цьому офіційним представникам генеральної старшини, зокрема Я. Лизогубу, М. Ханенку й В. Гудовичу, які перед тим вже тривалий час перебували у Петербурзі, однозначно дали зрозуміти, що мова може йти про обрання в гетьмани тільки молодшого брата фаворита Єлизавети Петрівни – Кирила Розумовського. Одначе через те, що останній не поспішав міняти блиск столиці на гетьманські турботи і на сіре, буденне, як йому здавалося, життя в глухій провінції, сам термін проведення обряду «обрання» гетьмана значно затягнувся і відбувся лише на початку 1750 р. За цей час у Кирила Григоровича народилися дочка й син (Наталка й Олексій), а сам він одержав почесний чин підполковника лейб-гвардії Ізмайловського полку.

У січні 1750 р. депутати В. Гудович і М. Ханенко (Я. Лизогуб на той час уже помер у Москві) привезли до Глухова царську грамоту, одержану в Колегії закордонних справ, у якій йшлося про те, що «быть в Малой России гетману по-прежнему». Під останнім визначенням, зокрема, малися на увазі сумнозвісні умови, на яких після погрому України Петром I у 1709 р. гетьманом став Іван Скоропадський. Найпередовіша й найсвідоміша частина української старшини жадібно вхопилася навіть за цю досить хитку можливість відродити, а може й зміцнити українську державність, здобуту в тяжкій борні сто років тому, що потерпала під важким чоботом російського централізму.

Отже, за розробленим і санкціонованим Петербургом сценарієм відбулося «обрання» гетьмана України. У середині липня 1751 р. новообраний гетьман К. Розумовський із величезною свитою прибув до Глухова, де йому влаштували помпезну зустріч. Нерозлучним супутником гетьмана залишався Г. Теплов, який прибув із ним в Україну у чині колезького радника. Незабаром він очолив відновлену Кирилом Розумовським гетьманську канцелярію і поступово прибрав до своїх рук адміністративну діяльність. Користуючись необмеженим довір'ям з боку гетьмана, Г. Теплов став негласним повелителем Лівобережної України, хоча це викликало невдоволення матері гетьмана, старої Наталії Розумихи.

Гетьман К. Розумовський, як і попередні гетьмани, поступово став найбільшим землевласником в Україні й одним із найбагатших поміщиків всієї Росії. Згідно з царським указом від 5 червня 1750 р. йому дарувалися міста Батурин, Почеп і Ямпіль з повітами, значна частина Гадяцького замку з містечками й селами, а також чимало дворів з Шептаківської, Чеховської й Биківської волостей та інших маєтностей – загалом 10 107 дворів. Тоді ж у підпорядкування нового гетьмана, тобто «на уряд», перейшли усі маєтності, що належали перед тим гетьману Данилу

Апостолу. Тільки у рангових володіннях К. Розумовського, що були мало не в усіх полках, знаходилося 9 628 селянських дворів і бездвірних хат. Щоправда, це було вдвічі менше, ніж мали гетьмани Іван Мазепа й Іван Скоропадський (відповідно 19 654 і 19 882 двора рангових), і власне, на це скаржився К. Розумовський в одному з своїх листів до Петербурга. Однак якщо врахувати володіння, подаровані йому царським урядом (тобто приватні), то навряд чи були в нього підстави для подібних скарг.

У 1764 р., одразу після ліквідації гетьманства, К. Розумовському «пожаловали в потомство» до 8 000 дворів. Згідно з ревізією 1782 р. в семи повітах Новгород-Сіверської губернії у власності Кирила Григоровича перебувало 74 177 кріпаків, а в російських губерніях – понад 45 000 (І. Мазепа мав в російських маєтках до 11 000 кріпаків).

Поступово, із посиленням впливу Олексія Розумовського на імператрицю Єлизавету Петрівну та приходом до влади Кирила, родина Розумовських встановила тісні стосунки, у тому числі й родинні (через шлюби), з багатьма старшинськими сім'ями. Зокрема, близькими родичами Розумовських стали Журмани, Жоравки, Кочубеї, Валькевичі, Апостоли, Галагани та ін. Виконуючи бажання численних родичів, гетьман на підставі своїх універсалів (без царських указів) почав роздавати їм у володіння не лише окремі маєтності, але й цілі сотенні містечка з вільним населенням. Саме у цей час у гетьманських універсалах уперше з'явилося таке формулювання «в вечное и потомственное свое и наследников своих владение», за яким представники старшини, і передусім численні родичі К. Розумовського, поспішали одержати вільні поселення, що подекуди ще збереглися. Щодо масштабів такого пограбування вільних маєтностей старшиною у період гетьманства Кирила Григоровича, то це можуть засвідчити наслідки офіційних ревізій 50-х – початку 60-х років XVIII ст. в Україні-Гетьманщині. Так, за ревізією 1751 р. із вільних маєтностей в усіх полках нараховувалося 2 859 дворів і 26 бездвірних хат, в 1753 р. – відповідно 1 723 і 1 852, в 1764 р. – 963 і 367. Слід зазначити, що певна доля цих маєтностей дісталася й грузинським феодалам, котрі проживали на той час в Україні. Зокрема, на початку 1850-х років за гетьманськими універсалами їм було роздано в 4 полках (Лубенському, Миргородському, Прилуцькому й Полтавському) 1 113 дворів і 556 бездвірних хат. Після 1760 р. К. Розумовський під тиском феодалів спеціальним універсалом здійснив новий крок на шляху закріпачення українського селянства, заборонивши переселятися на нові місця й забирати при цьому своє майно без письмового дозволу панів. У 1763 р. цей універсал був підтверджений

відповідним царським указом.

Таким чином, як ми пересвідчилися вище, доля братів Розумовських, які були синами звичайного козака Григорія Розума, склалася дивовижним чином. Звичайний випадок – зустріч полковника Федора Вишневського зі старшим із братів, Олексієм, викликав цілу низку подій, які не лише принесли славу і піднесення родини Розумовських, але і суттєво вплинули на історичну долю Лівобережної України-Гетьманщини. Невідомо, яким чином склалася б доля Гетьманщини і чи мала б вона ще хоч одного гетьмана після Данила Апостола, якби не випадковий збіг обставин: гарна зовнішність та чудовий голос Олексія, такт і витонченість натури Кирила, які зробили свою справу.

В особі братів Розумовських Україна отримала не тільки впливових імперських сановників, що поступово увійшли до вищої столичної аристократії, але і можновладців, що ніколи не забували про свою батьківщину – Україну.

Президент І мператорської Академії наук і мистецтв

18-річний вік для одних – це лише початок дорослого життя, для Кирила ж Розумовського це був вік чергового кар'єрного злету.

Через рік після повернення із-за кордону, у 1746 р. К. Розумовський до своїх численних титулів та пожалувань додав і посаду президента Імператорської Академії наук і мистецтв, яка приносила йому 3 000 крб. щорічно. Виступаючи з першою промовою перед академіками, Кирило Григорович зазначив, що його головним завданням на посаді президента Академії має стати заохочення її членів до плідної праці на користь держави та суспільства. «Я во всякое время буду пользоваться вашими добрыми советами, и своей главнейшею обязанностью буду считать достижение благоденствия этого учреждения и довольствования каждого его сочлена в особенности…» – сказав К. Розумовський. Зважаючи на те, що після вступу Єлізавети Петрівни на престол у зв'язку з відсутністю бажаної для цариці кандидатури посада голови Академії була вакантною, її члени привітно зустріли нового президента.

Сучасним читачам може здатися дивним призначення 18-річного юнака на посаду президента головної наукової установи Росії. Однак на той час Імператорська Академія наук і мистецтв здавалася більшості росіян не чим іншим, як закордонною дивиною, що займається вигадуванням всіляких феєрверків, віршів та інших подібних розваг. Тому на призначення Кирила Григоровича ніхто не звернув особливої уваги. До того ж призначення молодого К. Розумовського пояснювалося не лише особливим статусом його брата при дворі імператриці Єлизавети Петрівни, а й відсутністю більш підходящої кандидатури, яка б, з одного боку, мала закордонну освіту і, з другого, була б надійним захисником інтересів російської імператриці. На користь К. Розумовського служило і його слов'янське коріння, адже до цього Академію, як вже згадувалось вище, очолювали виключно німці.

Ставши президентом Імператорської Академії наук і мистецтв, Кирило Григорович отримав досить занедбану спадщину від попередніх керівників. На той час всі кращі іноземні професори, що перебували на службі в Росії, повтікали назад за кордон. Суперечки між тими співробітниками, що залишилися, інколи доходили до бійок і неодноразово розглядалися в Сенаті. Були поширені інтриги та доноси; університет і гімназія при

Академії існували лише на папері. Особливо тяжким становищем вирізнявся напередодні призначення нового президента М. Ломоносов, який, повернувшись із-за кордону, не отримав обіцяного статусу екстраординарного академіка і витрачав свої сили у конфліктах з німецькими вченими. Після вступу на російський престол Єлизавети Петрівни про засилля німців почали говорити і у наукових колах. М. Ломоносов опинився на чолі групи невдоволених, взявши за гасло заклик бачити «Российскую академию из русских состоящую». Але своєю відвертістю та запальним характером Михайло Васильович допомагав лише своїм іноземним противникам.

Тому першим завданням нового президента стало ознайомлення із загальною ситуацією і розв'язання всіх існуючих суперечок серед академіків. Відразу після призначення К. Розумовський почав вимагати у Сената надати йому всі папери щодо конфліктів між академіками і наказав кожному із їх учасників подати особистий звіт по конкретній справі. Але отримавши все необхідне, Кирило Григорович усвідомив всю складність подібного задуму. У численних взаємних обвинуваченнях, скаргах та доносах годі було розібратися. Як наслідок, реальна перемога залишилася за опонентом М. Ломоносова, головою академічної канцелярії та одним із засновників Академії І. Шумахером. Будучи хитрим та підступним, він здружився із Г. Тепловим (який з огляду на молодість і недосвідченість новопризначеного президента фактично керував установою, офіційно займаючи лише посаду ад'юнкта при академічній канцелярії) і негласно (зважаючи на підтримку М. Ломоносова К. Розумовським) очолив роботу Академії. Так, зі слів її рядового співробітника – реєстратора Іванова: «По академии чинятся великие непорядки, когда е. с. Кирилла Григорьевич Разумовский в академию приедет, то облокотясь на стол, все лежит и никакого рассуждения не имеет и что положат, то крепит без спору, а более в той академии имеет власть асессор Григорий Теплов и что он е. с. скажет, то по его словам так и делается…» Зважаючи на досить велику зайнятість гетьмана різноманітними справами, подібні оцінки мають підстави.

Але, незважаючи на це, новопризначений президент Академії не залишив М. Ломоносова без своєї особистої підтримки. Ще у 1748 р. Кирило Григорович подарував імператриці Єлизаветі Петрівні оду, присвячену її сходженню на престол, автором якої був саме Михайло Васильович і, ймовірно, домігся виділення останньому нагороди розміром 2 000 крб. Далі юний президент «для поощрения Ломоносова велел привести академическую

лабораторию в такое состояние, чтобы Ломоносов мог там удобно и с пользою проводить свои опыты, какие только случатся в химии». І саме завдяки турботам Кирила Григоровича талановитий вчений отримав казенну квартиру і був представлений на звання колежського радника. Відповіддю на прихильне ставлення президента Академії К. Розумовського до вченого стало створення Михайлом Васильовичем ідилії «Полідор», присвяченої обранню Кирила Григоровича гетьманом Лівобережної України. Її головний герой – пастух Полідор (К. Розумовський), який підвищується над іншими учасниками дійства.

Цілком очевидно, що Кирило Григорович хотів поліпшити становище Академії, але світські розваги, справи царського двору та молодість не давали йому змоги зосередити всі сили на науковому фронті. Хоча відразу після свого призначення він відправив своєму вчителю – німецькому математику Леонарду Ейлеру запрошення повернутися до Росії і зайняти відповідне місце в Академії, та Л. Ейлер був «совершенно доволен своею судьбою» і відхилив цю пропозицію. Таке ж запрошення було надіслано ще кільком відомим європейським вченим, але відгукнувся лише правознавець Фрідріх Штрубе де Пірмон, який уклав із Імператорською Академією наук і мистецтв відповідний контракт, став її професором і певний час навіть займав посаду секретаря Академії. Але запрошуючи вчених до Росії, Кирило Григорович у той же час невідомо чому намагався відмовити від поїздки до Петербурга видатного французького просвітителя Вольтера.

Після не досить вдалої спроби залучити до роботи в Академії відомих іноземних вчених К. Розумовський починає працювати над створенням її нового регламенту (статуту), який було завершено у 1747 р. Це власне був перший статут Академії.

Відомо також, що за ініціативи К. Розумовського була розгорнута робота по реформуванню університету та гімназії при Академії, в яких на той час практично ніхто не навчався. І, незважаючи на невдоволення духівництва, ці заклади були наповнені кращими вихованцями Невської, Московської та Новгородської семінарій.

Перші лекції у відновлених установах проводилися на низькому рівні, а випускних екзаменів взагалі не було. Але поступово справи налагоджувалися, і вже через декілька років університет та гімназія стали тими навчальними закладами, що забезпечували підготовку майбутніх видатних вчених.

Перед першим від'їздом до України К. Розумовський звернувся до імператриці Єлизавети Петрівни із зверненням, у

якому, з огляду на складність управління Академією з України, просив призначити іншу людину на посаду президента. Коли цариця не дала згоди звільнити його, гетьман відразу запропонував вихід – створити посаду віце-президента. Зарплатня цій посадовій особі мала виплачуватися із зарплати президента Академії. За словами Кирила Григоровича, він, зважаючи на свої прибутки, міг би виконувати обов'язки очільника Академії і безкоштовно. Повноваження віце-президента мали дорівнювати президентським – у випадку відсутності гетьмана. Однак відповідь імператриці була негативною і неофіційно обов'язки президента Академії у період першого перебування К. Розумовського в Україні виконував І. Шумахер, і тоді життя Академії знову поринуло у звичну бездіяльність та конфлікти.

Взаємини між президентом К. Розумовським та академіком М. Ломоносовим були також далеко не безхмарними. 1755 р. у М. Ломоносова виникає новий конфлікт з І. Шумахером (якого підтримував сам Г. Теплов). Михайло Васильович висунув пропозицію перегляду академічного статуту. Натомість І. Шумахер звинуватив його у намаганні відібрати повноваження у президента. У відповідь М. Ломоносов сказав, що прагне лише зняти з президента той багаж, який не під силу одній людині. Справа завершилася доганою, яку оголосив К. Розумовський російському вченому, і забороною йому з'являтися на академічних засіданнях. «Я осужден, – писав М. Ломоносов фавориту Єлизавети Петрівни І. Шувалову, – Теплов цел и торжествует… Президентским орденам готов повиноваться, но не Теплову». Але М. Ломоносову на цей раз поквапився допомогти і замирити його з президентом ще один єлизаветинський фаворит І. Шувалов, і Михайлу Васильовичу знову було дозволено відвідувати академічні конференції. Важко було К. Розумовському розплутати цей вузол конфліктів. Всі академіки були «на ножах» між собою, гостро вони конфліктували і з графським фаворитом Г. Тепловим. Так, гнів радника гетьмана викликав і історик Герхард Міллер. До того ж на нього скаржився і М. Ломоносов, який був незгодний з історичними поглядами німця. В результаті Г. Міллеру від імені К. Розумовського (насправді це було рішення Григорія Теплова) заборонили складати родоводи і позбавили посади ректора університету при Академії.

У 1757 р. перед від'їздом К. Розумовського з Петербурга до України суперечності між М. Ломоносовим та І. Шумахером стосовно управління Академією були певною мірою вирішені. Вирушаючи в Україну, гетьман, посилаючись на старість та немічність І. Шумахера, надав рівні з ним повноваження М. Ломоносову та академіку І. Тауберту. Таке рішення було

викликане і тим, що у той час по Петербургу ходили плітки, що «гетьман має більше дітей, ніж читав книг, і краще знає різних петербурзьких красунь, ніж дійсних членів академії».

Новий етап у реформуванні Імператорської Академії наук та мистецтв припадає на 1759 р., коли гетьман знову повертається з України. Він влаштовує урочисте засідання її членів, наділяє М. Ломоносова повноваженнями проводити професорські збори, керувати університетом і гімназією, проводить реформу управління департаментами Академії: керівництво географічним департаментом доручає тому ж М. Ломоносову; художній департамент залишається у підпорядкуванні Я. Штелліна; І. Тауберту дісталися типографія, книжковий магазин та майстерня. За дорученням президента М. Ломоносов також склав новий регламент роботи університету та гімназії, і, незважаючи на протидію деяких академіків, його було затверджено.

Ініціював К. Розумовський і складання великого атласу Російської імперії (це він доручив М. Ломоносову), а також збільшення втричі кількості учнів гімназії, котрі навчалися за державний рахунок. Потурбувався гетьман і про самостійний розвиток Санкт-Петербурзького університету (нині – Санкт-Петербурзький державний університет), який з моменту заснування Імператорської Академії наук і мистецтв входив до загального складу Академії. Кирило Григорович розпорядився, щоб Академією для нього було куплено окремий будинок – Строгановський дім.

У наступні роки – у період правління імператора Петра ІІІ та у перші роки царювання Катерини ІІ – академічним справам приділяти належної уваги К. Розумовський не міг. Його постійне перебування при імператорській особі, проведення ним реформ в Україні-Гетьманщині та участь у перевороті 1762 р. зовсім не полишали вільного часу. Тим більше, що академічне життя знову і знову поринало у міжособистісні конфлікти, ініціатором яких неодноразово виступав його протеже Михайло Ломоносов. Маючи на меті подальше удосконалення системи управління Академією, К. Розумовський у 1764 р. ініціює складання нового розпису штату Академії. Але смерть М. Ломоносова та від'їзд самого К. Розумовського за кордон поклали край цим намірам.

Період президентства Кирила Григоровича в Академії також пов'язаний з обранням її почесним членом відомого французького математика, одного із авторів всесвітньовідомої «Енциклопедії» Ж. Д'Аламбера та виділення компенсації колишньому члену Академії німецькому математику Л. Ейлеру (1 200 крб.) як відшкодування за зруйнований російськими військами будинок у Берліні під час російсько-прусської війни.

Так закінчилося двадцятилітнє перебування Кирила Розумовського на посаді президента Імператорської Академії наук і мистецтв (хоча до 1798 р. він залишався її почесним президентом). І якщо, як зазначають деякі дослідники, «при беспрестанных развлечениях светской жизни, недавний казак, каким-то чудом преобразившийся в придворного кавалера, не мог быть примерным президентом», все ж таки майбутній гетьман України з його безперечним природним розумом та тактом впродовж 20 років уміло вів корабель російської науки вперед. Можливо, саме Розумовському російська наука завдячує збереженням своєї найбільшої цінності того часу – Михайла Васильовича Ломоносова.

«Малороссийский Батуринский университет»

Освітянські заходи графа К. Розумовського як президента Імператорської академії наук і мистецтв не обмежувалися лише Петербургом чи Москвою. Гетьман щораз більше проймався ідеєю створення університету в Україні, зокрема у своїй резиденції – місті Батурині. На думку князя О. Васильчикова, питання створення Батуринського університету цікавило гетьмана набагато більше, ніж вже існуючі університет та гімназія при Академії. Ідею про необхідність створення осередку вищої освіти в Україні несвідомо підказав Кирилу Григоровичу його товариш, меценат Іван Шувалов. У той час І. Шувалов всією душею був відданий розвитку Московського університету (нині – Московський державний університет ім. М. В. Ломоносова), засновником і першим куратором якого він був. Ймовірно, у приватних розмовах з К. Розумовським він часто розповідав про свої успіхи на освітницькому ґрунті.

Тому у 1760 р. Г. Теплов за дорученням Кирила Григоровича, взявши за зразок статут німецьких університетів, створив проект майбутнього «Малороссийского Батуринского университета».

На думку Г. Теплова, для створення вищого навчального закладу у провінційному місті необхідно було вирішити деякі питання. Так, треба було знайти гроші – «прибуток», який мав бути «тимчасовим» та «вічним» (постійним). Перший планувалося витратити для запрошення закордонних викладачів, для побудови різноманітних університетських будівель, облаштування типографії, ботанічного саду та академічного театру, купівлю книг для бібліотеки, інструментів та інші витрати – всього на суму 20 000 крб. Для його поповнення Г. Теплов пропонував накласти додатковий податок на всі млини в Україні терміном на один рік з кожного жорна; також виділити частину комісарських грошей. І нарешті однією з складових «тимчасового» прибутку мали стати пожертвування самого графа К. Розумовського та козацьких старшин. Джерелами ж постійного прибутку майбутнього університету мали бути: пожалувані йому вільні військові села; маєтності Батуринського монастиря (який пропонувалося закрити, а будівлю перебудувати під університет), а також типографія та книжковий магазин; частина митних зборів; податок на циган; податок на коси, що ввозилися до Гетьманщини.

Гетьман К. Розумовський мав носити пожиттєво титул

фундатора і протектора Малоросійського Батуринського університету, з правом передачі титулу протектора, але не фундатора. Урочисте відкриття нового університету мало відбутися на зразок інавгурації європейських університетів, і в майбутньому два рази на століття мав святкуватися його ювілей.

Ректор майбутнього Батуринського університету мав користуватися всіма правами, що й ректор будь-якого німецького університету, обиратися строком на рік професорами і мати звання «Magnifcus». Ректор також призначався президентом університетського директоріума, який мав складатися з професорів університету. Студенти, за проектом, були підсудні у всьому (окрім кримінальних справ) лише директоріуму. Ректор і професори мали скласти особливе зведення університетських законів, які повинен затвердити гетьман.

Всі бажаючі вступити до університету мали прибути до ректора, який, записавши їх на випробувальні екзамени в окрему книгу, відправляв письмовим наказом кожного до того професора, лекції якого були необхідні вступнику. Всі студенти, незалежно від звання, мали право носити шпагу або шаблю. Учні, які мали гарні атестати та закінчили риторичний клас київської, чернігівської, переяславської, білгородської чи польської школи, мали право відразу вступати до Батуринського університету. А от кріпаки не мали права навчатися у ньому без дозволу свого господаря. При зарахуванні до майбутнього Батуринського університету кожний студент мав розписатися у книзі законів навчального закладу і присягнути їх виконувати.

Курс навчання в університеті мав тривати три роки, після його закінчення студенти повинні були написати дисертаційне дослідження на здобуття вчених ступенів і захищати наукову роботу у ході публічних дебатів. Ті, хто отримав атестат від ректора, мали йти на військову або цивільну службу, віддаючи перевагу ненауковій роботі.

За проектом Г. Теплова при Батуринському університеті передбачалося утворення підготовчої семінарії для 40 здібних учнів – вихідців зі збіднілих шляхетських родин і «різних чинів», яким надавалася спеціальна стипендія. Вони мали готуватися «в студенти» і по закінченню курсу залишалися в університеті для навчання інших студентів спочатку як вчителі, потім магістри і нарешті професори. У семінарії мали вивчати латинську мову (перекладати твори Корнелія Непота, Цицерона, Юстиніана, Саллюстія і Юлія Цезаря, Вергілія, Овідія та Марціала), історію, географію, французьку та грецьку мови, а для дітей шляхетського походження призначалося ще і навчання фехтуванню та танцям.

В університеті передбачалося функціонування 9 кафедр

(«професур»): 1) латинського красномовства; 2) логіки, метафізики і практичної філософії; 3) природного права і юриспруденції; 4) старожитностей, історії «літеральної» і політичної, генеалогії і геральдики; 5) фізики експериментальної і математики; 6) теоретичної й практичної фізики; 7) анатомії; 8) хімії; 9) ботаніки та природничої історії (природознавства). Професори університету, крім публічних лекцій для всіх студентів, мали право (за бажанням студентів) читати ще й приватні лекції.

Окрім цього планувалося також побудувати ряд будівель, наявність яких перетворила б звичайний навчальний заклад на самодостатню науково-освітню установу (семінарію, університетську церкву, житлові помешкання для викладачів та студентів, друкарню, анатомічне приміщення, лікарню тощо) та створити ботанічний сад.

Та, на жаль, проект першого в Україні світського вищого навчального закладу – «Малороссийского Батуринского университета» – так і залишився на папері. Українська феодальна державність, що вже стояла на порозі своєї загибелі, не змогла забезпечити здійснення цього задуму, що об’єктивно відповідав тогочасним соціально-економічним і культурним потребам усього українського народу.

Золота осінь Гетьманщини: внутрішня політика К. Розумовського

Вперше у статусі гетьмана Кирило Розумовський прибув до України у 1751 р. Така «поспішність» була пов'язана із чутками про активізацію кримських татар та небезпекою їх нападу на південні українські землі. Після присяги К. Розумовського на вірність імператриці Єлизаветі Петрівні у березні 1751 р. розпочалися масштабні приготування до його від'їзду.

Для перевезення всіх речей гетьмана в Україну Сенатом було найнято 125 возів, але Кирило Григорович почав вимагати, щоб від Петербурга до Москви та від Москви до України на кожному поштовому пункті було приготовлено по 200 возів, як це робилося раніше для гетьмана Івана Скоропадського. З цих 200 возів 2/3 призначалися для перевезення речей дружини Розумовського – Катерини Іванівни.

Гетьман вирушив в Україну із своїм нерозлучним супутником Г. Тепловим, численними екіпажами, верховими кіньми, кухарями і музикантами, гайдуками і скороходами, сержантами Ізмайловського полку та власною трупою акторів. Перед від'їздом гетьман попросив видати йому грамоту, що була підписана царем Петром І у 1711 р. на гетьманство Івану Скоропадському і зберігалася у архіві Колегії іноземних справ, але Єлизавета Петрівна йому в цьому відмовила.

Урочистою була зустріч Кирила Григоровича у Глухові. До міста карета гетьмана в'їжджала оточена бунчуковими товаришами та запорожцями. У самому Глухові чекали 6 000 козаків, які стояли у два ряди від в'їзду у місто до палацу К. Розумовського. Новообраному гетьману віддавали честь з музикою, биттям у литаври та стрільбою з рушниць і гармат. Після привітання генерального осавула П. Валькевича К. Розумовський вирушив до церкви, де архімандрит проголосив на його честь промову та окропив свяченою водою. Після цього Кирило Григорович прийняв у своїх палатах генеральну старшину та бунчукових товаришів.

Для урочистого ж оголошення Жалуваної грамоти на гетьманство Розумовський дав розпорядження, щоб старшина, полковники, шляхетство та інші поважні люди зібралися у Глухові 13 липня 1751 р. Цього дня, відразу після світанку, спеціальним сигналом із трьох гармат розпочалося урочисте дійство. Спочатку

всі українські піші козацькі полки увійшли до міста і розташувалися вздовж дороги від гетьманського палацу до церкви Св. Миколая. Після другого сигналу генеральна старшина, бунчукові товариші та інші козацькі чини зібралися біля палацу гетьмана. Військовий марш відкрив урочисту ходу, яка складалася з 60 компанійців, 60 запорожців, 2 козаків, що вели коня, на якому знаходилися срібні литаври, 6 піших бунчукових товаришів, 12 кінних бунчукових товаришів, генерального хорунжого з гетьманським бунчуком, 12 бунчукових товаришів, за ними їхала оздоблена карета з генеральним писарем, який тримав на оксамитовій подушці військову печатку, по обидві сторони від карети 6 бунчукових товаришів, 6 лакеїв у багатих лівреях; далі була оздоблена карета, у якій генеральний підскарбій тримав на оксамитовій подушці гетьманську булаву, її супроводжували 6 бунчужних товаришів, 6 лакеїв у багатих лівреях, 2 скороходи, 2 гайдуки; далі слідувала карета, у якій Г. Теплов тримав на красивій подушці Жалувану грамоту, у супроводі 4 лакеїв, 12 кінних бунчукових товаришів. Після цієї процесії у найкращій з усіх попередніх карет, що була запряжена шістьма кіньми, їхав гетьман К. Розумовський. Попереду карети їхав графський конюх, за ним бігли 4 скороходи, йшли 8 лакеїв, по сторонам карети рухалися 4 гайдуки у багатих лівреях, за каретою їхали два сержанти лейб-гвардії Ізмайловського полку. З правої сторони карети їхав генеральний осавул і 12 бунчукових товаришів. В кінці цієї ходи рухалися 40 запорожців та 60 компанійців.

Головні події відбувалися в церкві Св. Миколая. Після урочистої обідні Г. Тепловим була зачитана грамота на гетьманство і відбувся святковий молебень, по закінченні якого розпочалася стрілянина із гармат та рушниць в усіх полках. Для особливих гостей та вельмож у гетьманському палаці було влаштовано розкішне гуляння, яке завершило процедуру оголошення грамоти на гетьманство Кирила Розумовського.

На наступний рік після приїзду до України Кирило Розумовський вирішує здійснити огляд місцевих полків. Прибувши до своєї резиденції у місті Батурин, він відправляється з інспекцією до міст Стародуб і Чернігів, звідки їде до Києва та на південь України. Ця подорож продовжувалася два місяці. Скрізь гетьмана зустрічали із радістю, влаштовували пишні прийоми, вся Україна-Гетьманщина раділа його обранню.

У Чернігові з Розумовським трапилася пригода, яка викликала пересуди серед пересічних українців. Так, під час об'їзду гетьманом міських укріплень, із місцевими чинами і свитою, розгулявся сильний вітер. Щойно гетьман під'їхав до

церкви Св. Катерини, як вихор зірвав із нього Андріївську стрічку. Г. Теплов, що їхав відразу за гетьманом, встиг її підхопити і хотів знову надіти, та Розумовський взяв стрічку, згорнув і поклав до кишені. Пересуди з цього приводу серед народу дійшли і до старої Наталії Розумихи, яка занепокоїлась і порадила сину відсторонити Г. Теплова, пророкуючи останньому трагічну роль у житті Кирила. Однак той її не послухав.

Під час цієї подорожі гетьман отримав пасквільний лист, у якому стверджувалося, що його обрання не було одноголосним і що нібито в Україні поступово збільшувалася кількість невдоволених його правлінням. З цього приводу Кирило Розумовський надіслав російській імператриці офіційне донесення. Не відомо, якою була реакція Єлизавети Петрівни, але подібний крок свідчить про серйозне ставлення гетьмана до свого статусу та авторитету в Україні-Гетьманщині.

А от до скарги єврея Аарона Якубова на гетьмана Єлизавета Петрівна поставилася серйозно. У ній говорилося, що від імені К. Розумовського бунчуковий товариш Тарновський і сотник Шеповаловський торгують через територію Польщі з Кенігсбергом забороненими товарами. Намагаючись очистити свою репутацію від плями, гетьман надіслав імператриці Єлизаветі Петрівні пояснювальну записку. Докази, наведені К. Розумовським, були настільки переконливими, що, скориставшись ситуацією, викликаною цією справою, останній попросив передати у його підпорядкування Київський магістрат. Але йому було відмовлено. Подібне рішення було прийнято і відносно запиту українського гетьмана про передачу у його володіння ряду сіл: Хоружівки (належала віце-канцлеру) та Ряски з суконною фабрикою (колись належала фельдмаршалу Б. Мініху).

У період свого другого перебування в Україні (1757 р.) гетьман К. Розумовський опікувався питанням про відновлення давніх судових прав України. Зокрема, він скаржився Сенату на те, що вирішували усні суперечки між українськими купцями два російських купці і що для протесту боргових векселів у Києві, Ніжині, Борзні та Ромнах був призначений публічний нотаріус. Це питання порушував К. Розумовський ще у 1754 р., але тоді воно не було вирішене.

Цього разу запит гетьмана мав успіх: російські купці та нотаріус були відкликані в Росію.

Успіх чекав Кирила Григоровича і в іншому питанні. Так, він домігся збільшення грошових виплат Запорозькому Війську. Основною мотивацією необхідності цього кроку було твердження про утиски запорожців у риболовлі та мисливстві з боку сербського полку та сербських переселенців. До того ж

збільшення прикордонного мита зумовили відмову козаків від ведення соляного промислу та торгівлі. Також К. Розумовський просив надати Запоріжжю артилерію. В результаті цього запиту Сенат встановив надбавку до зарплати (всього 2 000 крб.) та надав запорожцям три нові гармати.

На жаль, Кирило Розумовський недовго залишався в Україні-Гетьманщині. У жовтні 1757 р. він надсилає імператриці Єлизаветі Петрівні листа, у якому висловлює свою готовність залишатися в Гетьманщині осінь та зиму 1757-58 рр., але разом з тим запитує про можливість свого повернення до Петербурга. Прохання гетьмана було задоволене, і вже у грудні 1757 р. він від'їжджає до північної столиці. Управління краєм у відсутність К. Розумовського було доручено генеральним старшинам: обозному С. Кочубею, підскарбію М. Скоропадському, писарю А. Безбородьку, осавулу П. Валькевичу та хорунжому М. Ханенку. Але за час трагічного (1757—1760 рр.) перебування гетьмана К. Розумовського у Петербурзі та Москві померли підскарбій М. Скоропадський, суддя Д. Оболонський, осавули Я. Якубович і П. Валькевич, тому на їх місце були обрані нові старшинські урядовці, але вже без особистої присутності самого гетьмана (В. Гудович, І. Журман, І. Жоравка відповідно).

Втретє у статусі гетьмана граф К. Розумовський приїздить до України у березні 1760 р. Його подорож з Петербурга до Глухова тривала більш ніж три місяці, оскільки спочатку він заїхав у Москву, де прожив два місяці, відвідуючи майже щоденно свого товариша Михайла Іларіоновича Воронцова.

Третій приїзд Кирила Григоровича до Гетьманщини був ознаменований початком проведення реформ, спрямованих на поступове зміцнення центральних і місцевих органів управління, що становили складову частину української державності. Так, повернувшись до Глухова на початку 1760 р., Розумовський відвідав усі полки Гетьманщини й переконався у необхідності радикальних змін у системі управління самого гетьманського адміністративного апарату.

У той час на Лівобережній Україні судова система відзначалася строкатістю і плутаниною. Вона складалася з п'яти судових інстанцій: сотенних судів, полкових судів, Генерального суду, Генеральної Військової Канцелярії і, зрештою, самого гетьмана. Ускладнювала судочинство і відсутність єдиного кодифікованого зводу правових норм, хоча робота над ним тривала з часу гетьманування Данила Апостола.

Необхідність реформування судової системи Гетьманщини яскраво виявилася під час розгляду заплутаної та тривалої судової справи щодо розмежування маєтків монастиря Св.

Михайла у Переяславі. Пройшовши цілий ряд апеляційних інстанцій, справа була передана до Сенату, який тільки більше її заплутав. При детальному розгляді виявилося, що, згідно з Литовським статутом 1588 р., ця справа з самого початку мала розглядатися у підкоморському суді, який спеціалізувався саме на розгляді поземельних суперечок. У відповідь на запит Сенату щодо цієї судової плутанини гетьман К. Розумовський пояснив, що ці суди припинили своє існування ще за часів Національно-визвольної війни середини XVII ст., але радив їх відновити. Через деякий час цю пропозицію Кирила Григоровича схвалили як Сенат, так і сама імператриця Єлизавета. У відповідному указі про відновлення підкоморського суду йшлося, що він отримує повноваження «в соответствии с малорусскими правами».

Відновлення підкоморських судів як однієї із важливих ланок судової системи Гетьманщини, що існували ще з часів Литовських статутів, передбачало й інші зміни. Так, діяльність підкоморських судів вимагала відновлення земського та гродського судів, яких у Гетьманщині теж вже не існувало. Таким чином, формально утворена універсалом гетьмана К. Розумовського 1763 р. відновлена судова система складалася з трьох типів судів: земського, підкоморського і гродського.

Так, по два земських (один мав діяти в полковому місті, а другий – в одному з сотенних міст) та підкоморських судів і один гродський (під головуванням полковника), який мав замінити колишній полковий суд, створювалися на території кожного полку. З огляду на це кожний полк поділявся на дві частини – повіти. Всього було утворено 20 повітів.

Земський суд поширював свою юрисдикцію на цивільні справи, де у першу чергу розглядалися питання власності, спадкоємства або заборгованості. Підкоморський суд розглядав виключно справи про межі маєтків, а гродські суди – кримінальні справи про вбивства, зґвалтування та крадіжки. У справах, що підлягали розгляду в будь-якому з цих трьох судів, дозволялася апеляція до Генерального військового суду, причому гетьман зберігав своє право на помилування.

Щоб піднести роль Генерального суду, який формально вважався вищою судовою інстанцією, та посилити у його діяльності роль вихідців з українських земель (до нього входили три російські чиновники), гетьман став на його чолі та відкликав росіян з його складу. До того ж Генеральний суд почав комплектуватися лише із представників тогочасного українського суддівського корпусу і ставав найвищим апеляційним органом. Значно спростив процедуру розгляду скарг та зменшив кількість посередницьких судових інстанцій дозвіл гетьмана К.

Розумовського подавати справи полковим канцеляріям й усім чолобитникам прямо до Генерального суду, оминаючи Генеральну Військову канцелярію.

Новостворена судова система передбачала значне послаблення ролі сотенних судів, які з огляду на створення земських та гродських судів «…не имеют ни в какие земские, гродские и подкоморские дела и расправы вступать между духовными и мирскими владельцами и чиновниками всякого званий людьми». Вищою апеляційною установою над створеними судами ставав Головний трибунальний суд. Рішення цього суду вважалося остаточним і не підлягало оскарженню, окрім вироків про позбавлення шляхетської честі і смертної кари. У цих випадках останнє слово належало російському монархові.

Але, незважаючи на всю прогресивність задуманої судової реформи, спроби швидкого її проведення на практиці вели до того, що відновлені суди частково базувалися на структурі, що існувала раніше. Колишні полкові суди просто перейменували на гродські, а старшина, що командувала полком і очолювала його під час війни, продовжувала розглядати кримінальні справи. Щоправда, у справах цивільних юстиція була відокремлена від адміністрації, оскільки в земських і підкоморських судах засідали не полкові урядовці, а спеціально обрані судді. Однак реформа не торкнулася судових прерогатив церкви, міських магістратів і землевласників.

До того ж чітке розмежування компетенції між новоствореними земськими, підкоморськими і гродськими судами все ж не виключало фактів, коли за вирішення спірних питань бралися інші органи. Неминучі при цьому непорозуміння та зволікання вели до дедалі частішого втручання у судові справи царського уряду, який користувався цією плутаниною для власного посилення та обмеження судової влади Гетьманщини.

Поступово зміцнюючи свою владу, К. Розумовський почав самостійно призначати полковників, хоча ще з часів царя Петра I такі призначення вважалися справою імператорського уряду. Немає сумніву і у тому, що під впливом гетьмана в Україні-Гетьманщині з'явився й царський указ від 13 січня 1752 р., який підтвердив усі попередні заборони щодо поширення на українців холопства з боку будь-кого. Новий указ у рішучій формі заборонив, «чтоб малороссиян никто, кто б какого звания и достоинства ни был… никакими образы вечное холопство не укреплял… будет же кто на них хотя какие крепости и письма имеют, оным быть недействительными; а ежели кто от того времени дерзнет в противность оных указов с малороссиянами поступать, с теми будет учинено как явными преступниками и

ослушниками указов…»

Також без дозволу гетьмана заборонялося арештовувати українців, окрім карних злочинців. Показовим стосовно цього є розпорядження К. Розумовського від 1760 р. про утворення при гетьманові особливої контори для прийому прохань, листів і документів.

Подібна самостійність українського гетьмана, який, незважаючи на його близькість до імператриці Єлизавети Петрівни, розглядався не більше як один із вищих чиновників Російської імперії, викликала невдоволення царського уряду й спонукала його до активного втручання у справи управління Гетьманщиною. Тож, уже в березні 1754 р., перебуваючи на той час у Москві, імператриця спеціальним указом заборонила гетьману самостійно призначати полковників до українських козацьких полків, залишивши за ним лише право його попередників – добирати кандидатів на цю посаду. Тоді ж офіційно було підтверджено становище, за яким українським гетьманам (починаючи з Івана Скоропадського) заборонялося вести самостійне листування з іноземними державами, а при гетьманах постійно знаходилися російські радники-міністри. Відтак все це безпосередньо стосувалося й К. Розумовського.

Під особливо суворий нагляд були поставлені фінансові справи Гетьманщини. Указ від 1754 р. вимагав, щоб гетьман надсилав до Петербурга докладні звіти щодо всіх прибутків й видатків. К. Розумовський просив звільнити його від подібного звітування, однак канцлер М. Воронцов повідомив, що імператриця категорично відхилила це клопотання й зобов'язала гетьмана неухильно виконувати царський указ. Того ж 1754 р., щоб підірвати економічну незалежність гетьмана на Лівобережній Україні, царським урядом були ліквідовані всі внутрішні митні збори, відомі як «індукта» (податок, що стягувався Гетьманщиною за ввезення товарів із Росії) та «евекта» (податок, що стягувався за вивезення товарів до Росії). Тож увесь індуктивний збір, що припадав на долю гетьмана К. Розумовського, у нього відібрали. Щоправда, трохи пізніше ця втрата частково компенсувалася у вигляді щорічної сплати Кирилу Григоровичу 50 000 крб. з прибутків прикордонних митниць. Але виявилося, що цієї суми недостатньо для покриття всіх гетьманських витрат, тому він попросив у імператриці в борг ще 60 000 крб., які повертав протягом трьох наступних років (по 20 000 крб. із суми, яка йому виділялася на відшкодування втрачених прибутків із прикордонних митниць).

Нарешті, на початку 1756 р. вирішення всіх справ України-Гетьманщини було перенесено з Колегії іноземних справ до

Сенату. І хоча це офіційно відбувалося за бажанням самого К. Розумовського, у якого на той час були складні особисті стосунки з головою російського уряду канцлером О. Бестужевим-Рюміним, факт безпосередньої підлеглості гетьмана України вищій російський державній установі відтоді негативно впливав на його престиж. До цього поступового обмеження автономії Лівобережної України та її повноважень додався й царський указ 1761 р. про відокремлення від Гетьманщини і підпорядкування Сенату міста Києва.

Об'єктивно це були перші офіційні кроки царського уряду на шляху до остаточної ліквідації автономного ладу Лівобережної України. У посиленні централізаторської політики російського самодержавства щодо України-Гетьманщини в цей період, безперечно, значну роль відіграла й анонімна «Записка о Малой России». Фактично паплюжачи усі дії гетьманської адміністрації, її автор намагався довести необхідність радикальних змін в Україні й зрівняння її у правах з іншими національними околицями Російської імперії. При цьому чи не найголовнішим об'єктом критики було існуюче на той час українське («малоросійське») право. Останнє кваліфікувалося анонімом «яко главный непорядок в Малой России», оскільки «оно им (українцям. – *Авт.*) вливает мнимую вольность и отличество от других верных подданных Е. И. В…» Звідси випливала й теза (що незабаром лягла в основу позиції царського уряду з даного питання), у якій, зокрема, йшлося: «Но права гражданские, касающиеся до свойства народа, управляемого самодержавным государем, яко в Статуте Литовском для республиканского правления учрежденные, весьма несвойственны уже стали и неприличны малороссийскому народу, в самодержавном владении пребывающему». Питання, як бачимо, порушувалося, а згодом й вирішувалося досить однозначно – ніякої автономії України немає й не може бути.

Проводив гетьман зміни і в економічній сфері. Так, своїм універсалом від 1761 р., що стосувався винокуріння, він постановив, що право займатися цим видом господарської діяльності мають лише козаки і власники земельних угідь (окрім духовенства, купців і посполитого народу). Нагляд за виконанням цього указу покладався на полковників та сотників. До того ж росіянам заборонялося мати в Україні шинки.

Окрім цього гетьман К. Розумовський задумав заселити ті землі Гетьманщини, що пустували, та власне свої маєтки селянами, що повтікали з Польщі. З цим наміром він звернувся до російської імператриці. Невідомо, якою була реакція Єлизавети

Петрівни, але, мабуть, стурбованість Семилітньою війною, у якій на той час брала участь Росія, не дала змоги розглянути це питання.

Під час останнього перебування в Україні у 1763—1764 рр. К. Розумовський здійснив і військову реформу. Зокрема, ним було введено уніформу, яка в першу чергу мала використовуватися полковою старшиною, сотниками, судовими писарями, городовими отаманами і значковими товаришами. Форма полкової старшини включала темно-сині каптан та шапку, червоний шовковий пояс та чорні чоботи. Подібною була форма сотенної старшини, яка передбачала ще обшиті червоним сукном рукава та червону шапку. Відмінною ознакою сотенної старшини від значкових товаришів була наявність на рукавах у представників першої групи вузького «золотого пузамента». Разом з тим рядові козаки мали носити «прежний мундир» до зношення, після чого їм дозволялося пошити однострій з темно-синього сукна, який за своїм покроєм практично не відрізнявся від попереднього козацького одягу.

Особлива увага приділялася також навчанню козаків, а саме швидкому заряджанню рушниці і стрілянню із неї в умовах пішого бою за участю як малих, так і великих військових сил. Суворі вимоги ставилися і до догляду за зброєю. Рушниця підлягала обов'язковому щоденному чищенню за допомогою залізних шомполів. До того ж козак повинен був утримувати шаблю «во всякой чистоте», змазуючи її баранячим жиром, та слідкувати за її гостротою. Згідно наказу гетьмана К. Розумовського велика увага приділялася також і утриманню й спорядженню бойових козацьких коней.

Під час останнього перебування в Україні Кирило Розумовський скликає у Глухові генеральні збори старшини та інших чиновників. Одним із питань, що обговорювалися на них, стало складання прохання про зрівняння статусу українських старшинських посад із російськими чинами. Цей документ був складений і відправлений до Петербурга на розгляд імператриці Катерині II. Укласти положення про ранги Малоросії було доручено комісії, яка займалася «Уложенням про права та вольності російського дворянства», до складу якої входив і гетьман К. Розумовський. Як наслідок, українські старшинські посади були повністю зрівняні з російськими рангами.

Окрім того, у 1764 р. в Україні з ініціативи імперського центру було проведено перепис населення. Щоправда, скористатися з його даних Кирило Григорович вже не встиг у зв'язку із завершенням його гетьманства.

До останнього перебування гетьмана в Глухові відноситься і

наступний курйозний випадок, який дозволяє нам судити про чесний та добродушний характер гетьмана К. Розумовського. Один український поміщик у результаті несправедливого рішення суду втратив свій маєток і декілька разів подавав письмові скарги, які не доходили до гетьмана. Тоді за порадою свого знайомого він вирішив через сад таємно проникнути до палацу Кирила Григоровича і чекати його появи. За словами того ж приятеля, граф К. Розумовський зазвичай після обідньої перерви виходив у сад і грав з друзями у більярд або займався іншими розвагами. Але даремно обманутий поміщик чекав, сховавшись у сінях, боячись натрапити на гетьманського камердинера замість К. Розумовського, двері не відкривалися, ніхто не з'являвся. Нарешті поміщик почув шум у кабінеті гетьмана і по важкій ході впізнав його власника. Переляканий прохач чекав появи Кирила Григоровича, але ніяких звуків більше не було. Та зненацька шум знову пролунав поблизу самісіньких дверей, і поміщик, не зволікаючи, нагнувся до порога та просунув крізь щілину свою чолобитну. Раптом документ зник і через певний час з'явився знову.

Поміщик схопив аркуш і кинувся навтікача. Розгорнувши папір, він побачив, що гетьман своїм розпорядженням не лише повернув йому втрачений маєток, а й відшкодував всі збитки та витрати, пов'язані з судовим процесом. Пізніше у гетьмана К. Розумовського його наближені спитали, хто привів цього прохача до нього. «Ніхто», – відповідав той. А на питання, де він його побачив, гетьман сказав: «Ніде, чолобитна сама перелізла через поріг».

Кирило Григорович, перебуваючи в останній раз в Україні у статусі гетьмана, звернув увагу і на процес вербування нових уланських полків, що розпочався на кордонах України. Так, у 1764 р. до проекту створення Новоросійської губернії на розгляд імператриці Катерині II додавався проект формування поселенського кавалерійського полку, озброєного піками і названого уланським, на зразок назви, що була поширена в інших європейських державах. Губернатор новоствореної губернії О. Мельгунов з особливим завзяттям взявся за справу і почав переманювати задніпровських козаків до цього пікінерського полку. Це вербування спочатку спричинило численні конфлікти між новонабраними солдатами і гетьманськими козаками, а потім і відкритий бунт, після того як пікінерів почали навчати стройовій службі. Цей конфлікт дійшов аж до Петербурга, викликавши обурення серед столичних сановників. Але до розгляду цього питання та конфлікту навколо нього справа не дійшла. Новини з Гетьманщини про задум графа К. Розумовського

зробити гетьманство спадковим для свого роду викликали неабиякий гнів імператриці Катерини ІІ. Саме ця ініціатива гетьмана і поклала початок кінцю кар'єри Кирила Григоровича як гетьмана України (як виявилося, останнього в історії України XVIII ст.).

Загалом, незважаючи на численні реформи та зміни, проведені К. Розумовським, як політик гетьман отримав далеко не позитивну оцінку у деяких своїх сучасників. Так, шотландський дипломат Дуглас, акредитований у Санкт-Петербурзі, писав: «Це людина симпатична, з нахилом до доброго життя, за нього він віддасть усе. До великих справ ця людина нездатна». Його підтримує також інший шотландський дипломат Деон де Бомон: «Гетьманський уряд міг би мати дуже великі політичні наслідки, якби його посідала амбітна людина. Гетьман бо се вождь козаків, численної нації, що за часів якоїсь кризи може зробитися страшною силою. Петро Великий, хоч і був великим деспотом, проте не зміг уникнути козацького повстання. На щастя Росії, теперішній гетьман – людина лагідна і, як оповідають, не має стільки розуму, щоб задумати, реалізувати й підтримати якийсь політичний проект».

Кирило Розумовський та імператор Петро III. Змова Катерини II

Перебуваючи у Батурині і будучи досить впливовою особою при імператорському дворі, гетьман Кирило Розумовський водночас пильно стежив за політичним життям, яке вирувало у північній столиці імперії, прагнучи брати у ньому безпосередню участь. Так, прибувши до столиці наприкінці 1761 р. (у зв'язку зі смертельною хворобою імператриці Єлизавети Петрівни), гетьман України після її кончини опинився в найближчому оточенні нового імператора Петра III.

Ще перед смертю Єлизавета Петрівна, як переповідають сучасники, нібито покликала до себе свого наступника царевича Петра III та попросила його не ображати і підтримувати своїх вірних дорадників О. Розумовського та І. Шувалова. У відповідь тоді ще великий князь, майбутній імператор Петро III, розчулившись, пообіцяв виконати прохання помираючої.

При зміні правління про від'їзд гетьмана К. Розумовського в Україну не могло бути і мови. Тому до Глухова із повідомленням про вступ на престол нового імператора Петра III помчав гетьманський посланець.

Але як кажуть у народі: «обіцянка – цяцянка». Перші дні царювання нового імператора Петра III були для Кирила Григоровича далеко не безхмарними. На той час він мав дружні стосунки із канцлером О. Бестужевим-Рюміним, який конфліктував із майбутнім імператором аж до самої смерті імператриці Єлизавети Петрівни та виступав проти засилля німців (яких обожнював новий імператор), у всіх сферах тогочасного російського державного життя. Тому ставлення Петра III до гетьмана К. Розумовського було досить прохолодним.

До всього додалося ще і очікування визначення своєї подальшої долі, адже у ті часи була поширеною практика заслань та переслідувань, які застосовували зазвичай нові російські володарі скіпетра до улюбленців своїх попередників. «Из всех русских вельмож, – писав у приватному листуванні граф Г. Брюль, – достойнее всех себя показал фельдмаршал Разумовский, брат гетьмана. После кончины императрицы он поверг к стопам нового монарха все свои знаки отличия, испрашивая как единственную милость оставить за собой из всего огромного имущества только одно имение в Малороссии, где бы мог он провести остаток своих дней». Але імператор Петро III не лише милостиво задовольнив прохання старшого Розумовського, а й

підтвердив всі нагороди і маєтності, які той отримав від імператриці Єлизавети Петрівни, з якою у нього був таємний шлюб, і у подальшому постійно його підтримував. Після смерті дочки Петра І граф О. Розумовський покидає політичні справи й світське життя імператорського двору, оселившись у Анічковому палаці, у Петербурзі, де його інколи відвідував новий імператор.

А Кирило Розумовський відразу після приходу до влади Петра ІІІ опинився у найближчому оточенні нового імператора. «Гетман постоянно ходит при особе государя», – писав той же граф Г. Брюль. З цього приводу у Петербурзі пліткували, що Петру ІІІ просто подобається насміхатися над незграбністю графа К. Розумовського, проводячи з несхильним до військової справи гетьманом військові тренування. Говорили також, що новий імператор просто побоювався впливового у Гетьманщині Кирила Григоровича, вбачаючи у ньому можливого конкурента у боротьбі за владу, тому і тримав його при своїй особі, прагнучи контролювати всі дії К. Розумовського.

Кирило Григорович же, незважаючи на свою постійну близькість до особи нового імператора, насправді почував себе досить непевно. Нині він не мав права без імператорського дозволу самочинно полишати столицю. Як згадував князь О. Васильчиков, гетьман «сделался чем-то вроде шута и не мог при своем светлом уме, с первых же дней нового царствования, не понять жалкой роли, которую ему предоставил новый император». Прагнучи не потрапляти у комічні ситуації та догодити новому імператору, граф К. Розумовський, як і багато хто з інших царедворців, змушений був тримати при собі молодого досвідченого офіцера, у котрого кілька разів на день брав уроки прусської муштри, яку так полюбляв Петро ІІІ. Але час, витрачений на навчання, був марним: гетьману таки доводилося публічно вислуховувати догани і глузування імператора, які були особливо дошкульними та образливими для нього як для царедворця, що у роки минулого правління Єлизавети Петрівни був одним із найвпливовіших сановників у Російській імперії. В той же час сам імператор Петро ІІІ не вбачав нічого образливого у своєму ставленні до К. Розумовського і, публічно висміявши та принизивши його, через деякий час запросто заходив у гості до гетьмана. Так, під час одного з таких візитів імператор Петро ІІІ похвалився Кирилу Григоровичу, що прусський король Фрідріх ІІ Великий надав йому звання генерал-майора прусської армії. «Вы можете с лихвою отплатить ему, – іронічно відповів гетьман, – возведите его в русские фельдмаршалы».

Але незважаючи на складність характеру імператора Петра ІІІ

та його свавілля у ставленні до вищих сановників імперії, саме у період його правління К. Розумовський зміг повернути під своє керування Київ та вирішити усі нерозглянуті до цього українські справи. Він продовжував бути генерал-фельдмаршалом, командував Ізмайловським полком і був президентом Імператорської Академії наук і мистецтв. Влада ж і вплив Кирила Григоровича у Гетьманщині продовжували залишатися необмеженими: усі його подання стосовно нових призначень, звільнень і нагород для українських старшин без жодних заперечень схвалювалися у Санкт-Петербурзі. Родичі та близькі гетьмана продовжували отримувати чергові чини, полковничі посади, а з ними нові маєтності.

Але блискавична кар'єра за правління Петра III ще одного українця – Андрія Васильовича Гудовича викликала у Кирила Григоровича побоювання щодо свого становища та впливу при дворі. А. Гудович, нащадок впливового старшинського роду, служив Петру III, ще коли той був спадкоємцем російського трону, він став його генерал-ад'ютантом і навіть їздив як представник імператора до Пруссії з пропозиціями миру та союзу. У той час, як вплив А. Гудовича на імператора Петра III зростав, серед придворних почали ширитися чутки, що саме він має змінити К. Розумовського на посаді гетьмана України. Така ситуація не могла не викликати у останнього побоювань за свою долю.

Впливове становище К. Розумовського при імператорському дворі пояснювалося його давніми і міцними зв'язками з багатьма найвищими царськими сановниками й вельможами, зав'язаними ще у роки минулого царювання за тривалий час перебування у Петербурзі й Москві. Саме на цей період припадає знайомство Кирила Григоровича та початок дружби з дружиною Петра III – великою княгинею Катериною Олексіївною, німецькою принцесою Софією, а через неї і з майбутнім польським королем Станіславом Понятовським. Так, згодом і сама майбутня імператриця Катерина II у своїх «Записках» писала, що коли вона спитала через двадцять років К. Розумовського, що рухало ним, коли він щодня, долаючи по 40—50 верст, приїздив до її тихого непримітного двору у Раєві, коли у самого нього збиралось вишукане товариство, то отримала відповідь: «Закоханість у Вас!» Такі близькі стосунки стали у пригоді К. Розумовському у період підготовки чергового двірцевого перевороту проти наступника Єлизавети Петрівни – імператора Петра III, якого за його свавілля та захоплення усім прусським страшенно зненавиділо вишукане столичне дворянство. Зміна мундирів на прусський зразок, постійні військові тренування, наміри заборонити духовенству

носити бороди та переодягнути його у протестантський одяг, симпатії до імператора Пруссії та прусських порядків у армії, чутки про нову війну – все це викликало посилене невдоволення і серед гвардійців. Всі невдоволені політикою Петра ІІІ покладали свої сподівання на поліпшення ситуації у зв'язку з можливим приходом до влади дружини Петра Катерини Олексіївни, яка завойовувала симпатиків серед столичного бомонду своєю прихильністю до православної віри і всього російського. На неї дивилися як на рятівницю від Петрового свавілля і як на таку, що поверне столичній аристократії безтурботні єлизаветинські часи. Вже після вступу на російський престол Петра ІІІ навколо Катерини Олексіївни гуртується група невдоволених гвардійських офіцерів на чолі з братами Григорієм та Олексієм Орловими.

Але довгий час змовники опирались лише на гвардійську молодь, а їм були потрібні люди, які мали реальну вагу та авторитет серед столичної аристократії, зокрема, наставник сина імператора Петра ІІІ, Павла Петровича, – князь Микита Панін та улюбленець гвардії граф Кирило Розумовський. Граф і сам неодноразово висловлював своє співчуття молодій імператриці з приводу її непевного становища при дворі та недоброзичливого ставлення до неї її чоловіка – імператора Петра ІІІ. Але діючи в глибокій таємниці,

К. Розумовський свої рішення й вчинки щодо здійснення змови погоджував лише з Катериною Олексіївною. Остання ж, у свою чергу, теж тримала в суворій таємниці свої стосунки з гетьманом навіть від найближчого оточення, не виключаючи братів Орлових – Григорія та Олексія і княгині К. Дашкової, які, нічого не знаючи про участь гетьмана у перевороті, намагалися схилити його на свою сторону. Так, першим «спробував» залучити до змови К. Розумовського коханець Катерини Олексіївни гвардійський офіцер Григорій Орлов. Він прийшов до гетьмана пізно ввечері. Кирило Григорович холоднокровно вислухав Орлова та запропонував йому їхати до когось іншого з такими пропозиціями, зауваживши, що «он умнее нас», маючи на увазі імператора Петра ІІІ. Така поведінка графа збентежила змовників. Тоді на переговори з К. Розумовським пішла романтична і авантюрна подруга майбутньої імператриці – княгиня Катерина Дашкова (сестра коханки імператора). Напередодні вона вже зробила Катерині Олексіївні неоціненну послугу – вмовила князя М. Паніна приєднатися до змовників. Проте зусилля княгині К. Дашкової переконати і графа були зайвими: останній вже давно узгодив із Катериною всі подробиці своєї ролі у перевороті. Зокрема ще у 1756 р. в листі до англійського посла в Росії Чарльза Уільямса, описуючи свою чергову зустріч з Кирилом

Розумовським, Катерина Олексіївна писала наступне: «Я спросил его (з метою конспірації листи писалися від чоловічого імені. – *Авт.*), ручался ли он за свой полк в случае необходимости, он ответил мне: «насколько вы можете желать этого»… насчет проектов, приписанных Шуваловым он [Розумовський] успокоил меня, насколько мог, и сказал: «мы вас защитим и положим свою жизнь, не сомневайтесь в том, ваши друзья в силе и в большом числе».

Паралельно із зайвими зусиллями забезпечити переворот підтримкою К. Розумовського (не знаючи про його стосунки з Катериною) змовники намагалися залучити на свій бік і його радника, неодноразово згадуваного нами Г. Теплова, який теж був невдоволений правлінням імператора Петра ІІІ.[1]

Невдоволення у гвардії викликали також плани імператора Петра ІІІ розв'язати війну з Данією в інтересах герцогства Голштинії. Так, одного разу, обідаючи разом із датським послом графом Гакстгаузеном, Петро ІІІ несподівано для всіх сказав: «Довольно долго Дания пользовалась моей Голштинией, теперь и я хочу от нее попользоваться». Переляканий посол відправив того ж вечора посланця до Копенгагена. Датський двір, не вагаючись, розпочав підготовку до можливої війни з Росією. У Росії також розпочались військові приготування, незважаючи на те, що цей конфлікт не мав підтримки ні серед гвардії, ні серед населення. Гетьман К. Розумовський був призначений головнокомандуючим і мав з 30 полками вирушати на війну. Свій вибір імператор Петро ІІІ пояснив як дозвіл Кирилу Григоровичу вирушити разом з ним на війну і керувати його армією. У відповідь К. Розумовський, розуміючи суспільні настрої та прагнучи пояснити імператору небажання гвардії підтримувати його плани, зауважив: «Ваша Величність, необхідно створити дві армії: однією командував би я, а інша підганяла б моїх солдат іти на війну!»

На початку літа 1762 р. стався інцидент, що прискорив розвиток подій. На царському обіді у палаці у присутності 400 чоловік Петро ІІІ брутально образив свою дружину і навіть наказав заарештувати її. Великими зусиллями придворним вдалося умовити імператора не робити цього необдуманого кроку. Після такого інциденту та оголошення намірів імператора відправити свою дружину до монастиря, а самому одружитися зі своєю фавориткою графинею Єлизаветою Воронцовою, Катерина Олексіївна і змовники вирішили перейти до рішучих дій. І хоча до імператора Петра ІІІ неодноразово доходили чутки про організацію перевороту, він вів себе досить необачно, не надававши їм особливого значення. Але 27 червня 1762 р. сталася подія, що значно прискорила реалізацію планів змовників. Цього

дня було заарештовано одного із активних учасників майбутнього перевороту гвардійського капітана Петра Пассека. Змовники, стурбовані можливим викриттям їхніх планів, вирішили діяти рішуче.

У ніч з 27-го на 28 червня 1762 р. Олексій Орлов верхи поскакав до Петергофа, де у цей час перебувала імператриця Катерина Олексіївна. Він розбудив її словами: «Пора вставати, все підготовлено, щоб проголосити вас імператрицею!» Катерина Олексіївна швидко вдяглася, і вони виїхали до Петербурга. За п'ять кілометрів від столиці їх зустріли інші головні учасники перевороту. Не доїжджаючи до казарм Ізмайловського полку, яким командував граф К. Розумовський, імператриця вийшла з карети і пішла пішки. Незважаючи на відсутність командира (у цей час гетьман перебував ще у Петергофі при імператорові), полк був уже підготовлений і з радістю зустрів Катерину Олексіївну. Заручившись підтримкою гвардійців, змовники швидко вирушили у полкову церкву, де відбулася присяга на вірність новій імператриці Катерині II. Після цього до змовників приєдналися гвардійці Семенівського та Преображенського полків і на ранок 28 червня 1762 р. військова підтримка перевороту була забезпечена. У цей час до перевороту приєднується і Кирило Григорович. Саме за його порадою Катерина Олексіївна, заручившись підтримкою духовенства, здійснює акт проголошення себе всеросійською самодержицею у Казанському соборі Петербурга.

З собору імператриця Катерині II з гетьманом та свитою вирушила до Зимового палацу. Там вона вийшла до народу на балкон, тримаючи на руках малолітнього сина – великого князя Павла Петровича. Після цього було швидко зібрано нараду та вирішено обнародувати маніфест про позбавлення влади імператора Петра III та сходження на престол Катерини II. Вирішальну роль у його публікації відіграв саме Кирило Григорович, який напередодні наказав надрукувати його в друкарні очолюваної ним Імператорської Академії наук і мистецтв. У службових записках наукової установи збереглися документи, що підтверджують друк маніфесту на французькій, німецькій, латинській, фінській та шведській мовах, про російські варіанти нічого ж не йшлося. Але ад'юнкт Академії, історик А. Шлецер згадував, що вночі, коли відбувався переворот, у підвалі академічного будинку ад'юнкта І. Тауберта друкувався документ російською мовою, який роздавався вже на світанку 28 червня 1762 р. При цьому, коли сам директор друкарні, той же І. Тауберт, спробував відмовитися від участі у такій небезпечній справі, Кирило Розумовський рішуче заявив: «Ви знаєте вже надто

багато, справа торкається моєї і вашої голови, якщо що-небудь стане відомим. Ви повинні йти туди, куди вам наказують». Ймовірно, маніфест був складений ще раніше Г. Тепловим, але звістка про арешт П. Пассека обумовили рішення гетьмана про негайний друк маніфесту.

По закінченні наради Катерина II виступила на чолі гвардійських полків до Петергофа, де в цей час перебував імператор Петро III, прибувши туди напередодні, щоб відсвяткувати свій день народження. Отримавши вісті про переворот у столиці та про наближення гвардійських полків, він вирішив на яхті добиратися до морської фортеці Кронштадта, але при його наближенні гармати фортеці відкрили вогонь, оскільки її комендант віце-адмірал Тализін вже привів гарнізон фортеці до присяги на вірність новій імператриці Катерині II. Пригнічений таким розвитком подій імператор Петро III повертається назад до своєї резиденції Оранієнбаума. Дізнавшись, що гетьман К. Розумовський перебуває в оточенні Катерини II, він зажадав побачитися з ним. Але у цей час усі покидали поваленого імператора, і йому не залишалося нічого іншого, як відправити дружині підписане ним зречення від престолу.

Всі, хто був причетний до перевороту, отримали щедру винагороду. Всіх «помічників» імператриця Катерина II поділила на чотири категорії: до першої увійшли К. Розумовський, М. Панін та М. Волконський. Вже в день завершення перевороту, 28 червня 1762 р., Катерина II призначила Кирила Розумовського сенатором. Здобувши це звання, Кирило Розумовський отримав право брати участь у вирішенні державних справ на найвищому рівні, знову повернувшись до великої політики.

А 3 липня він став генерал-ад'ютантом імператриці. Саме у цьому званні гетьман прийняв командування всіма полками піхоти, що розташовувалися біля Санкт-Петербурга, та Петербурзьким і Виборзьким гарнізонами. Катерина II перевершила саму себе, висловлюючи гетьману свою особливу ласку та прихильність. 25 липня на бенкеті на честь родини Розумовських імператриця нагородила вже дружину гетьмана – Катерину Іванівну – орденом Святої Єлизавети. А ще перед коронацією Катерина II подарувала К. Розумовському великі маєтки в Гетьманщині, виділила додаткову довічну пенсію розміром 5 000 крб. щорічно і дозволила брати позики з державної скарбниці (цим правом гетьман особливо полюбляв користуватися).

Напередодні коронації в Москві у серпні 1762 р. імператриця Катерина II зупинилася на декілька днів у підмосковному будинку гетьмана у с. Петровське. Під час коронації Кирило

Розумовський разом із графом О. Бестужевим-Рюміним були асистентами імператриці, а Олексій Григорович ніс корону.

Поки Катерина ІІ перебувала у Москві, гетьман постійно залишався при ній (тобто до червня 1763 р.). Він користувався її необмеженим довір'ям і досить часто виконував таємні доручення імператриці. У особистих записках Катерини ІІ, що стосуються першого року її правління, часто зустрічаються такі записи-доручення: «1 000 рублей отослать гетману, графу К. Разумовскому» або «Отошли к графу К. Г. Разумовскому, для известного ему употребления, 4 100 рублей».

Окрім численних титулів та пожалувань Катерина ІІ призначила К. Розумовського і головою державної комісії із штатної реорганізації російського війська, до складу якої увійшов вищий генералітет імперії.

Ще більше довіри виявила Катерина ІІ молодшому Розумовському, коли доручила гетьманові провести таємне розслідування справи братів Гур'євих та Хрущових, що торкалася звинувачень у заколоті проти імператриці. Таким чином, було очевидно, що гетьман ставав однією з провідних постатей в імперії.

Кирило Григорович також був призначений членом комісії у справах російського дворянства, що була заснована 1763 р. У наказах комісії, які були власноручно підписані імператрицею, говорилося, що свобода, надана Петром ІІІ, далеко не повна, а тому необхідно затвердити нові статті, які б заохочували дворян служити на благо вітчизни. Через деякий час комісія подала імператриці Катерині ІІ на розгляд вже нові права російського дворянства. Серед принципово нових положень була стаття, за якою, якщо дворянин у випадку образи імператорської величності або бунтівної діяльності буде страчений або засланий, то його майно не конфіскується на користь держави, як було до цього, а передається у спадок наступникам. Такі зміни не сподобалися новій імператриці і справа була відкладена надовго.

У круговерті столичного політичного життя Кирило Розумовський не забував і про Україну-Гетьманщину. Саме за його поданням було дозволено безмитне ввезення лісу із Польщі та заборонено ввезення вина у Нову Сербію та на Запорозьку Січ. В Україні-Гетьманщині були також скасовані тютюнові та інші відкупи, що посприяло розвитку місцевої торгівлі.

Посилення ролі гетьмана при імператорському дворі не влаштовувало інших вельмож. Як ми пересвідчилися, для початкової епохи правління Катерини ІІ було характерне щедре обдарування старих впливових царедворців (на зразок К. Розумовського та М. Паніна), які користувалися пошаною та

авторитетом у минулі царювання. Але з новим царюванням з'являється нова плеяда раніш нікому не відомих царедворців, що поступово почали відігравати провідні ролі в імперії.

Саме у цей період знову загострюється конфлікт між графом Кирилом Розумовським та графом Олексієм Бестужевим-Рюміним. Суперечки між ними почалися ще у середині 1750-х рр., коли після скасування внутрішніх тарифів та прикордонного тарифу між Гетьманщиною і Росією гетьман домігся виділення компенсації із державної скарбниці розміром 50 000 крб. І коли Колегія іноземних справ на чолі з графом О. Бестужевим-Рюміним зажадала звіту про використання цих коштів, гетьман відмовився виконувати це розпорядження. Саме ця відмова стала причиною запеклого протистояння, внаслідок якого імператриця Єлизавета Петрівна прийняла пропозицію Кирила Григоровича про адміністративне підпорядкування Гетьманщини Сенатові. Але якщо тоді цю «битву» виграв К. Розумовський, і О. Бестужева-Рюміна було відсторонено від двору на певний час, то цього разу все вийшло інакше.

Поступово при дворі Катерини ІІ утворюються дві головні партії: одну очолив приятель К. Розумовського – граф Микита Іванович Панін, а другу – його ворог, граф Олексій Бестужев-Рюмін. Підтримка К. Розумовським М. Паніна послаблювала його позиції перед союзом фаворита імператриці Г. Орлова з О. Бестужевим-Рюміним. Останній, щоб залишитись на столичному олімпі, запропонував фавориту імператриці графу Григорію Орлову одружитися з нею за прикладом шлюбу графа Олексія Розумовського з Єлизаветою Петрівною.

Саме в період свого найбільшого впливу на імператрицю Катерину ІІ гетьман К. Розумовський і міг протистояти останній групі. Про це, зокрема, засвідчує такий випадок, що мав місце ще до офіційної коронації Катерини ІІ у Москві. Під час обіду у вузькому колі за участю імператриці, Григорій Орлов, вкотре підкреслюючи свою вирішальну роль у перевороті 1762 р., у звичній хвалькуватій манері раптом заявив, звертаючись до імператриці, що, якби він захотів, міг би через місяць скинути з престолу її, Катерину ІІ. Усі присутні на обіді збентежено мовчали, у тому числі й імператриця, яка на той час була занадто залежна від свого коханця. Відповісти на таку зухвалу заяву зважився лише гетьман Кирило Розумовський, напівжартома-напівсерйозно сказавши Г. Орлову: «Можливо, але, друже, не чекаючи місяця, ми вже через два тижні тебе б повісили». Після цього стосунки між К. Розумовським і Г. Орловим, які й раніше не відзначалися особливою приязню, значно погіршилися.

Ситуація щодо одруження Катерини ІІ з Г. Орловим набула

особливого загострення після початку збору підписів О. Бестужевим-Рюміним для складення офіційного прохання до імператриці обрати собі чоловіка. До того ж Г. Орлов почав натякати впливовій коханці про таємний шлюб попередньої цариці Єлизавети Петрівни з її фаворитом Олексієм Розумовським. Тоді одного дня Катерина ІІ

вирішила організувати провокацію. Вона покликала до себе канцлера М. Воронцова і наказала йому скласти спеціальний указ, за яким старший Розумовський, зважаючи на своє одруження з імператрицею Єлизаветою Петрівною, отримував титул Імператорської Величності. При цьому імператриця дала доручення М. Воронцову попросити у Олексія Григоровича документи, які б підтверджували факт шлюбу. Збентежений таким станом речей канцлер приготувався відмовити царицю від такого кроку, але остання дала зрозуміти, що це її повеління не обговорюється, і швидко вийшла з кімнати. М. Воронцову нічого не залишалося, як написати проект указу та вирушити з ним до старого графа.

Канцлер застав О. Розумовського у кріслі біля каміна. Після взаємних привітань М. Воронцов розказав про мету свого візиту. Граф Олексій попросив указ і, швидко пробігши його, встав тихо із свого крісла і підійшов до комода, на якому стояла чорна скринька. Знайшовши у комоді ключ, він відкрив ним скриньку і дістав із таємного відділення папери, обгорнуті у рожевий атлас. Уважно прочитавши папери, О. Розумовський поцілував їх, підійшов до ікон, перехрестився та зі сльозами на очах повернувся до каміна, біля якого залишався канцлер, і мовчки кинув у вогонь документи. Після цього він сів назад у крісло і, помовчавши певний час, промовив: «Я был ничем более как верным рабом Ее Величества покойной Императрицы Елизаветы Петровны, осыпавшей меня благодеяниями превыше моих заслуг… Теперь вы видите, что у меня нет никаких документов. Доложите обо всем этом Всемилостивейшей Государыне».

Від графа О. Розумовського канцлер М. Воронцов поїхав прямо до Катерини ІІ і детально розповів їй про все, що почув та побачив. Імператриця уважно його вислухала і промовила: «Мы друг друга понимаем. Тайного брака не существовало, хотя бы и для усыпления боязливой совести. Шепот о нем всегда был для меня противен». Настала мовчазна тиша, і М. Воронцов покинув кімнату.

Пізніше Катерина ІІ неодноразово віддячувала Олексію Григоровичу за благородний та безкорисний вчинок (спалення документів). Зокрема, на початку 1763 р. О. Розумовський попросив із державного банку «процентний» або «безпроцентний»

кредит розміром 80 000 крб. Імператриця власноручно розпорядилася, щоб граф отримав безпроцентну позику необхідного йому розміру на два роки, як він і просив. Іншого разу граф Олексій Григорович піклувався про працевлаштування свого знайомого прапорщика і знову отримав позитивне рішення від Катерини II. Загалом, старий граф О. Розумовський до кінця життя користувався особливою прихильністю цариці. Під час його візитів вона завжди вставала і йшла назустріч Олексію Григоровичу і проводжала його до дверей кабінету, коли той йшов.

У розпалі боротьби між окремими двірцевими групами гетьман Кирило Розумовський був втягнутий у конфлікт з Г. Орловим. Він, зрозуміло, не бажав, щоб Григорій Орлов одружився з Катериною II, хоча його побоювання були марними, оскільки сама Катерина II не збиралася цього робити. Втім, кампанія проти Г. Орлова мала неприємні наслідки. Молодий офіцер Федір Хитрово готував заколот, щоб запобігти цьому шлюбові навіть ціною життя братів Орлових. Заколот було розкрито, і, хоча слідство не довело причетність до нього М. Паніна або гетьмана, це значно послабило вплив їхньої партії при царському дворі, а репутація К. Розумовського була заплямована плітками. У своєму донесенні в Англію герцог Букінгемський так описував становище Кирила Розумовського в той час при дворі: «Мне кажется, что императрица не подозревает гетмана в участии в последних беспорядках, хотя многие из предводителей этого восстания постоянно находились в его обществе. Тем не менее, мне известно, что он очень недоволен милостями, оказываемыми любимцу (Г. Орлову. – *Авт.*)».

У червні 1763 р., остаточно зіпсувавши стосунки з фаворитом цариці Григорієм Орловим, Кирило Розумовський виїхав на два роки в Україну-Гетьманщину. Як доповідав тоді з Москви прусський посол в Росії граф Сольмс королю Фрідріху Великому, «гетману не нравилось, что человек, который несколько времени назад стоял так значительно ниже его (Г. Орлов. – *Авт.*), сделался равным ему по чину».

Та, не зважаючи на це, під час перебування в Україні Кирило Розумовський вів постійну переписку з Катериною II з різних питань поточного життя, що свідчило про збереження довірливих стосунків між ними. На той час вже успішно завершувалися перетворення в суспільному й економічному житті, що їх розпочав К. Розумовський в Україні-Гетьманщині ще в другій половині 1750-х років. Сам гетьман ще перебував в ореолі слави й пошани як один з тих, кому нова російська імператриця Катерина II завдячувала своєю владою.

Але, мабуть, від'їжджаючи з столиці, гетьман К. Розумовський розумів, що час його впливу на імператрицю завершується. Його вороги були у фаворі, тоді як він уже поступово втрачав вплив на неї. Мабуть, тому гетьман вирішив полишити світ придворних інтриг і повністю зосередитися на втіленні в життя таких необхідних в Гетьманщині реформ.

Спадкове гетьманство та кар'єрний крах К. Розумовського

Тривале перебування при царському дворі на перших ролях сприяло зростанню не тільки економічної могутності, але й політичних амбіцій графа К. Розумовського. Численні нагороди та титули породили у нього бажання встановити спадкоємне гетьманство.

Наприкінці 1763 р. гетьман розіслав у всі полки ордери, скликаючи до Глухова всіх старшин, включно до сотника, на Генеральну Військову раду. Головним питанням, яке обговорювалося на цій раді, було запровадження спадкового гетьманства за родом Розумовських.

Після тривалих і запальних дебатів присутні на Глухівській раді виробили 23 пункти, які мали увійти до майбутнього прохання на ім'я російської цариці. На їх основі генеральний писар В. Туманський разом з гадяцьким (А. Крижанівський) та миргородським (Ф. Остроградський) полковниками склали чолобитну для подання імператриці Катерині II. До того ж гетьманом було відправлено з таємною місією до митрополита Київського Арсенія Могилянського та архімандрита Успенської Києво-Печерської лаври Зосима Вальковича старшого канцеляриста Генеральної Військової Канцелярії Туманського (брата генерального писаря), щоб обговорити задуману Розумовським справу. Кирило Григорович розумів, що успіх справи залежить також від її підтримки вищим духовенством.

Тим часом на початку наступного 1764 р. Кирило Розумовський вирішив знову зібрати Генеральну раду в Глухові, до початку якої він вже хотів мати чолобитну до імператриці Катерини II з проханням надання роду Розумовських спадкового гетьманства, підписану митрополитом, архімандритом та іншими представниками духовенства. Проте сталося не так, як гадалося.

Прибувши до Києва, повірений гетьмана старший канцелярист Туманський запропонував архімандриту Печерського монастиря Зосимі Вальковичу підтримати рішення козацької ради та підписатися під текстом чолобитної до імператриці Катерини II. Прагнучи перестрахуватись від можливого гніву цариці, архімандрит Валькович виманив у Туманського текст чолобитної та зробив її копію, повертаючи ж оригінал гетьманському посланцеві, сказав, що «никакого предложения от генеральной старшины и прочего общества по вопросу о наследственности гетманства в роде Разумовских ему не делано, что нет на то

соизволения Государыни, которой он присягал на верность» і навідріз відмовився підписувати.

Відвідавши архімандрита та не досягши успіху, Туманський вирушив до митрополита А. Могилянського, який вже був проінформований про суть місії гетьманського повіреного. Митрополит Арсеній Могилянський, вислухавши уважно військового канцеляриста, відповів, що він зі своїми духовними особами підпише чолобитну до імператриці Катерини ІІ, але якщо у тій йтиметься не про запровадження спадкового гетьманства, а про обрання гетьманом сина К. Розумовського і при цьому: 1) нинішній гетьман має зректися гетьманства; 2) патріарх дозволить підписати чолобитну; 3) все суспільство бажатиме цього. «Впрочем, – додав владика, – кажется гетману и тою высочайшею милостью, которою имеет довольный быть должно».

Таким чином, гетьману Кирилу Розумовському так і не вдалося заручитися підтримкою православних ієрархів у справі запровадження спадкового гетьманства. Туманський ні з чим повернувся до Глухова, де тим часом вже зібралася козацька старшина на Генеральну раду.

І хоча гетьман не отримав бажаної підтримки з боку вищого духовенства, він все ж вирішує провести задуману ним раду. Коли був проголошений текст чолобитної, у залі Генеральної Військової Канцелярії, де зібралися запрошені представники козацької старшини, пролунало декілька вигуків: «Добре!», але більшість присутніх промовчала. На раді проти подання такого змісту чолобитної виступив колишній генеральний писар А. Безбородько, колишній генеральний суддя І. Журман, а також чернігівський полковник І. Милорадович, переяславський С. Сулима і бунчуковий товариш Г. Іваненко. Натомість генеральний суддя І. Дублянський оголосив: «Теперь-де хорошо, а впредь что будет неизвестно и потому подписывать не буду». Така заява одного із старшинських очільників внесла сум'яття у лави присутніх. Цього дня так і не вдалося переконати присутніх на раді старшин затвердити чолобитну.

Наступного дня всі знову зібралися і знову лунали «за» і «проти» щодо підписання пропонованої чолобитної на ім'я імператриці Катерини ІІ. Коли ж було вирішено все-таки підписувати чолобитну, то вся старшина (за винятком генерального судді І. Дублянського, генерального підскарбія В. Гудовича та генерального писаря В. Туманського) відмовилася це зробити. Генеральний обозний С. Кочубей та колишній генеральний суддя І. Журман мотивували свою відмову тим, що вони родичі гетьману К. Розумовському, генеральний осавул І. Скоропадський та генеральний бунчужний Я. Тарновський

говорили, що Кирило Григорович є їхнім шефом; генеральний хорунжий Д. Апостол вмотивовував своє небажання підписувати присутністю на раді старшин старіших і досвідченіших за нього, які мають першими поставити свої підписи.

Проте чолобитну підписали практично всі присутні на раді полковники (окрім чернігівського І. Милорадовича), всі бунчукові товариші (окрім Г. Іваненка), всі полкові старшини, сотники та інші дрібніші козацькі чини. Підписався навіть переяславський полковник С. Сулима, що протестував напередодні, із своїм писарем, боячись, як він згодом зізнавався, гонінь К. Розумовського та сподіваючись, що документ не буде відправлений до Петербурга, оскільки між підписами були залишені великі інтервали для тих старшин, хто побажав пізніше скріпити своїм підписом чолобитну. На цьому раду і було завершено.

У затвердженій на раді та скріпленій підписами більшості старшин чолобитній гетьман К. Розумовський та старшина, згадуючи про всі благодіяння монархів російських для України (від Переяславської ради 1654 р.), говорили про те, що, починаючи з часів правління Богдана Хмельницького, кожного разу вибори нового гетьмана України проходили із великими ускладненнями та непорозуміннями, і, щоб їх усунути та не порушувати інтереси імперії, пропонували, враховуючи бездоганне 14-річне правління К. Розумовського, дозволити обирати наступником на гетьманстві одного із синів Кирила Григоровича. Як аргумент законності таких дій, проводилася історична аналогія з сином Богдана Хмельницького Юрієм Хмельницьким.

Звістки про укладання чолобитної з вимогою надання спадкового гетьманства роду Розумовських летіли до Петербурга з усіх сторін. Зроблену ним копію чолобитної архімандрит Зосима Валькович передав київському обер-коменданту М. Чичерину, який повідомив про неї до Петербурга. Київський генерал-губернатор Ф. Воєйков, отримавши повідомлення від глухівського коменданта про рішення ради, також вирішив проінформувати імператрицю. Таким чином, текст чолобитної ще до її підписання козацькою старшиною вже став відомим у Петербурзі. До того ж деякі представники старшини відправили до Катерини ІІ таємного посланця «с некоторыми письмами». Нарешті сам гетьман К. Розумовський, впевнений у своєму впливові на обрану при його підтримці імператрицю, не чекаючи чергового з'їзду та підписання чолобитної усіма старшинами, відправив її цариці. І сталося те, чого треба було чекати – чолобитна розгнівала імператрицю.

Якими ж мотивами керувався досвідчений царедворець граф К. Розумовський, приймаючи це доленосне для нього, його родини та нащадків рішення? На наш погляд, гетьман Розумовський, пропонуючи запровадити спадкове гетьманство, намагався не просто задовольнити власні політичні амбіції, а й насамперед зберегти започатковані ним перетворення щодо збереження державно-політичної автономії України. Натомість у цій спробі зміцнити політичну владу гетьмана імператриця Катерина ІІ побачила (особливо в проханні про повернення «утвержденных прав, вольностей и привилегий») небезпеку для себе особисто, оскільки почувалась на узурпованому троні ще вкрай непевно (до того ж старший брат гетьмана Олексій Розумовський за недоведеними, але й не спростованими даними був таємно одружений з попередньою імператрицею Єлизаветою Петрівною і мав з нею спільну дитину, яка нібито могла претендувати на трон).

Невдовзі із столиці імперії прийшов наказ гетьману К. Розумовському їхати до Петербурга. Але гетьман не поспішав його виконувати. Він тим часом відвідав Батурин, відсвяткував Новий рік у Глухові і вирушив у дорогу лише 9 січня 1764 р. На час своєї відсутності управління справами Гетьманщини було доручено генеральній старшині: С. Кочубею, В. Туманському та Д. Апостолу; керівництво військовими справами (судом та військом) було доручено генеральному осавулу І. Жоравці, генеральному хорунжому Д. Апостолу та генеральному бунчужному Я. Тарновському.

З усього видно, що Кирило Григорович не надав належної оцінки виклику до центру та сподівався на якнайшвидше вирішення усіх справ і повернення з Петербурга. Він навіть залишив у Глухові дружину та дітей, та не взяв із собою, як зазвичай він робив при від'їздах до столиці, декілька десятків возів зі своїм величезним багажем.

Негативне ставлення імператриці Катерини ІІ до реформаторської діяльності гетьмана К. Розумовського підігрівалося ще й Григорієм Тепловим, який після перевороту 1762 р., ставши одним із статс-секретарів цариці, використовував її побоювання втрати узурпованої влади. Прагнучи заручитись підтримкою російської імператриці, гетьманський фаворит, як людина вельми егоїстична, лукава та неперебірлива у засобах для досягнення своїх особистих цілей, у численних доповідних записках почав звинувачувати графа Кирила Григоровича у прагненні відірвати Україну від Росії. Користуючись необмеженим довір'ям та впливом на гетьмана, Теплов зумів зосередити у своїх руках величезну владу, але «мало з ким жив в

ладу». Навіть постійні прохання старої матері гетьмана, яка жіночим чуттям зрозуміла справжню сутність Теплова і благала сина «оддалити його від себе», не змогли підірвати довір'я до нього Кирила Григоровича. А насправді Григорій Теплов ненавидів Україну й українців, називаючи їх презирливо «дураками и ябедниками», і всіма силами тепер шкодив своєму благодійнику.

Прибувши до Петербурга у січні 1764 р., К. Розумовський відразу ж подався до царського палацу, де його, удаючи радість, зустрів підступний Г. Теплов. Граф Григорій Орлов, який був свідком цієї зустрічі, не втримався тоді й вигукнув: «И лобза его же предаде».

Слідом за тим приголомшеному й глибоко ображеному надзвичайно холодним прийомом з боку Катерини II графу К. Розумовському було заборонено взагалі з'являтися до царського двору.

Серед придворних, багато з яких були друзями гетьмана, навіть утворилася окрема партія, яка засуджувала такі дії щодо К. Розумовського. А тим часом Петербургом ширилися плітки, що пояснювали немилість імператриці до графа Кирила Григоровича інтригами фаворита імператриці Григорія Орлова, якому навіть пророкували українське гетьманство. Одночасно і серед монархічних дворів Європи також наполегливо поширювалися плітки щодо змови в Петербурзі проти імператриці Катерини II, організованої М. Паніним та гетьманом. Справа дійшла до того, що в Україну таємно були направлені три армійські полки.

Не маючи наміру робити «справу гетьмана» публічною та остерігаючись небажаних для себе наслідків, розлючена діями К. Розумовського, що, як їй здавалося, підривали її самодержавну владу, імператриця Катерина II направила до нього своїх довірених осіб, вищих сановників імперії: І. Неплюєва, М. Паніна та О. Шаховського. Останні мали переконати гетьмана у хибності обраного ним шляху та порадити йому подати на ім'я цариці прохання зречення з гетьманства.

Про те, що побоювання імператриці Катерини II були безпідставними, засвідчує депеша прусського посла Сольмса, який повідомляв своєму урядові, описуючи події при російському дворі і, зокрема, висвітлюючи позицію самого К. Розумовського, наступне: «Что касается до гетмана, то мне кажется, что он не такой человек, какой нужен для подобных смелых предприятий (мається на увазі змова проти Катерини II. – *Авт.*), он ленив и беспечен, любит только комфорт и хороший стиль и чистосердечно ненавидит труд и занятие. Тем не менее, он принадлежит к числу недовольных, потому что в настоящее время

у него хотят отнять присвоенную его званию власть и низвести его положение близко сходное с положением частного человека. Но в подобное затруднение он поставил себя сам, своею беспечностью, предоставив управление Украиною своим старшинам, вследствие чего народ был ужасно притесняем, сам он обеднел, а все эти люди обогатились. Жалобы дошли, наконец, до Е. И. В. и на него косо стали смотреть. Но всего более повредило ему неблагоразумие: он разрешил части украинского дворянства собраться в сейме, где они подписали челобитную к императрице, прося признать должность гетмана наследственною в его семействе, избрав одного из сыновей гетмана для наследствования ему в случай смерти».

Кирило Григорович довго не піддавався вимогам імператриці Катерини ІІ зректися гетьманства. І це лише посилювало її невдоволення діями гетьмана. Це засвідчує її лист від 27 березня 1764 р. до статс-секретаря А. Олсуф'єва. У ньому вона, діючи цілком по-жіночому, намагалася вилити свій гнів і на дружину гетьмана, Катерину Розумовську. Зокрема, згадуючи про приїзд гетьманші до Петербурга, яка не дочекавшись повернення свого чоловіка, сама у березні 1764 р. покинула Глухів, імператриця доручала перевірити достовірність пліток про безкоштовне використання нею 100 станційних поштових коней під час подорожі. Далі говорилося про необхідність перевірки факту побиття її слугами ледь не до смерті одного подорожнього ямщика та про заподіяну шкоду землям, якими їхав ескорт гетьманші Катерини Розумовської. Якщо це виявиться правдою, продовжувала у листі Катерина, то вона радила ображеним подати їй чолобитну із проханням захисту від такого свавілля.

Таким чином, не дивлячись на всі зусилля друзів графа Кирила Григоровича, Катерина ІІ залишалась непохитною у негативному ставленні до дій гетьмана. Тому, переконавшись у безнадійності свого становища, Розумовський змушений був підкоритися її волі. Після цього Кирила Григоровича знову було допущено до особи імператриці, з якою він мав тривалу розмову, після чого одразу ж подав «прошение» на звільнення від «столь тяжелой и опасной должности», як він висловився про свою гетьманську посаду.

Офіційне письмове прохання гетьманом К. Розумовським було подане імператриці у жовтні 1764 р. І вже у листопаді того ж року Катерина ІІ зробила новий крок щодо ліквідації автономії України – остаточно скасувала гетьманство. Царським маніфестом від 10 листопада 1764 р. та Сенатським указом від 17 листопада 1764 р. К. Розумовського було звільнено від гетьманства. У відповідному маніфесті читаємо: «Божьею

милостью, Мы, Екатерина II и пр. объявляем нашему верноподданному Малороссийскому народу, Малороссийский гетман, граф Разумовский, просил нас всеподданнейше, чтобы мы, в рассуждении пространства многотрудных дел малороссийских, а напротив того и в других Великой России не меньше важных его упражнений, чем гетманство, и наложенное на него потому правление Малой России с него сняли. Мы, видя его графа Разумовского не малое по справедливости обременение и снисходя на его к нам всеподданнейшее прошение, уволили его всемилостивейше как чина гетманского, так и ото всех малороссийских по оному дел».

Разом з тим, як компенсацію за зречення гетьманства, того ж дня Катерина II надала графу Кирилу Розумовському звання генерал-фельдмаршала, пожалувала щорічну пенсію розміром 50 000 крб. з надбавкою із малоросійських прибутків 10 000 крб. Окрім цього, останній гетьман України отримав у володіння м. Гадяч з навколишніми селами та хуторами та Биківський повіт, а також Батуринський палац, побудований державним коштом, який до цього належав йому як гетьману.

Для управління Україною, згідно з цими ж указами, створювалася Малоросійська колегія на чолі з графом П. Рум'янцевим. Запорозька Січ також підпорядковувалася владі колегії. Водночас президенту Малоросійської колегії графу П. Рум'янцеву було вручено складену за активної участі самої імператриці інструкцію щодо подальшої реорганізації управління Україною-Гетьманщиною. У ній Катерина II радила Рум'янцеву особливо враховувати у своїй діяльності ту обставину, що в Україні відчувалася, за її виразом, «внутренняя против великороссийского ненависть», «сокровенная ненависть тамошнего народа против здешнего, который опять, с своей стороны, привык оказывать неприметное к малороссиянам презрение». Саме з огляду на це та враховуючи інші обставини, Катерина II рекомендувала своєму наміснику, проводячи централізовану політику в Україні, «иметь и волчьи зубы и лисий хвост». З вичерпною ясністю основа цієї політики була сформульована також і в інструкції імператриці генерал-прокурору О. В'яземському, що з'явилася ще напередодні скасування гетьманства: «Малая Россия, Лифляндия и Финляндия суть провинции, которые правятся конфирмованными им привилегиями, нарушить оные отрешением вдруг непристойно б было, однако ж и называть их чужестранными и обходиться с ними на таком же основании есть больше, нежели ошибка, а можно назвать с достоверностью глупостью. Сии провинции, также Смоленскую, надлежит легчайшими способами привести к

тому, чтоб они обрусели и перестали б глядеть, как волки к лесу. Когда же в Малороссии гетмана не будет, то должны стараться, чтоб век и имя гетманов исчезло, а не только персона, какая была произведена в оное достоинство». Ця інструкція переконливо свідчить про те, що скасування гетьманства в Україні було заздалегідь спланованою акцією російського уряду, яка логічно випливала з його імперських позицій.

Зреченням з гетьманства Кирила Григоровича Розумовського закінчилася невдачею не перша в історії України спроба зробити гетьманську владу спадковою і, таким чином, продовжити традицію державотворення, хоча це і суперечило демократичним засадам і традиціям українського козацтва, Запорозької Січі, звідки, власне, йдуть витоки самої Української феодальної держави. Російський царизм використав це як вдалий привід для рішучого наступу, спрямованого на остаточну ліквідацію автономного державно-політичного ладу України-Гетьманщини.

Останні роки життя

По приїзді до Петербурга у справі про спадкове гетьманство, гетьман К. Розумовський раптом збагнув, що нині він небажаний гість імператорського палацу. Але знайшлася людина, яка примирила двох у минулому соратників – організаторів перевороту, це був товариш братів Розумовських, а нині новий фаворит Катерини II Станіслав Понятовський, обраний за сприяння імператриці королем Польщі. І вже у червні 1764 р. ми зустрічаємо графа К. Розумовського у супроводі російської цариці під час її подорожі по Прибалтиці. Знову його запрошують на обіди до імперського палацу, він грає у карти з Катериною II та відвідує наступника трону Павла Петровича у його заміській резиденції.

Але у липні 1764 р. становище колись всесильного імперського сановника знову похитнулося.

5 липня 1764 р. сталася подія, що знаменувала собою поворот в історії Росії і мала неабияке значення для зміцнення особистої влади імператриці Катерини II. У Шліссельбурзькій фортеці ще з часів державного перевороту Єлизавети Петрівни було ув'язнено законного спадкоємця російського престолу Івана Антоновича (правнука Івана Олексійовича – старшого брата царя Петра I). Підпоручик Смоленського піхотного полку Василь Мирович разом зі своїм другом поручиком Великолуцького піхотного полку спробували звільнити в'язня і проголосити Івана Антоновича імператором всеросійським Іоанном VI. Їхній задум полягав у тому, що під час відсутності у столиці імператриці Мирович підготує фальшивий імператорський указ, передасть його Ушакову, що переодягнений у форму підполковника прибуде до фортеці під час чергування Мировича і звільнить бранця. Але задум провалився, і під час інциденту бранець загинув. Мирович здався на милість імператриці. І ось під час судового розгляду (а серед суддів був і Кирило Григорович), коли судді спитали Мировича, хто подав йому таку ідею, той відповів: «гетьман граф Разумовский». Здивуванню присутніх не було меж. Як виявилося у ході подальшого розслідування, Мирович ще за часів гетьманства К. Розумовського неодноразово звертався до нього з проханням повернути втрачений його родиною маєток. Одного разу той йому відповів, що мертвого з домовини не дістають і додав: «Ты молодой человек, сам прокладывай себе дорогу, старайся подражать другим, старайся схватить фортуну за чуб и будешь таким же паном, как и другие». Це, за словами В. Мировича, надихнуло його на розробку плану по звільненню з ув'язнення

Івана Антоновича з метою проголошення його імператором, щоб таким чином розв'язати свої майнові проблеми та задовольнити кар'єрні амбіції. Насправді ж Мирович, сам того не усвідомлюючи, став лише сліпим знаряддям у руках імператриці Катерини II, адже із вбивством законного спадкоємця російського престолу вона – німецька принцеса, яка узурпувала владу свого чоловіка, остаточно утверджувалася на російському престолі та могла вже не зважати на плітки про законність своєї влади і менш остерігатися можливого перевороту.

Ось так, зовсім безпідставно, ім'я графа К. Розумовського було вплутано у «справу В. Мировича». Після цього Кирило Григорович (можливо за порадою друзів з кола наближених осіб до імператриці) вирішив полишити царський двір, вирушивши у квітні 1765 р. за кордон та склавши напередодні функції президента Імператорської Академії наук і мистецтв.

У подорож К. Розумовський поїхав разом зі своїми синами. Спочатку він відвідав Пруссію, потім граф завітав до Берліна, де мав зустріч з прусським королем Фрідріхом Великим, з яким був знайомий ще з часів навчання у Європі під ім'ям Івана Обідовського. Король прийняв гостя досить привітно і запросив його на великі військові маневри. Після маневрів прусський монарх спитав про враження К. Розумовського від побаченого. Не бажаючи хвалити прусську армійську підготовку та щоб підкреслити, що він відійшов від державних справ, граф Кирило відповів: «Государь, я фельдмаршал гражданский, а не военный».

Після Ахена фельдмаршал К. Розумовський від'їхав до Мангейма, відправивши синів до Страсбурга, а сам зупинився при дворі курфюрста-палатіна Карла-Теодора, де його гостинно зустріли.

Наприкінці липня 1765 р. він вирушає до Парижа. Познайомившись із столицею Франції та побувавши у Фонтенбло, Розумовський від'їжджає до Італії. Під час цієї подорожі він вирішує відвідати Страсбург, щоб зустрітися і особисто познайомитися з французьким просвітителем Ж.-Ж. Руссо, плануючи подарувати йому свою бібліотеку, а можливо, і запропонувати йому пенсійне забезпечення і запросити пожити в одному із своїх численних маєтків в Україні. Але зустріч не відбулася. Жан-Жак Руссо покинув місто у той самий день, коли до нього завітав К. Розумовський. Полишивши Швейцарію, граф подорожує Італією, відвідуючи Мілан, Флоренцію, Пізу, Сієнну, Рим, Неаполь, Лоретту, Венецію, Падую, Турин. Венеція, яку так вихваляли сучасники, не справила сильного враження на графа: «Видел славную Венецию и ее множество каналов и лодок, воду вонючую, оперу скучную, дней десять прожил, скучил и уехал».

У вересні 1767 р. граф Кирило після подорожі до Туманного Альбіону повернувся у Росію і знов оселився у Петербурзі, але вже не у дерев'яному палаці, в якому він проживав раніше, а у величному кам'яному, збудованому на місці старого будинку, почуваючись справжнім столичним вельможею. У столиці граф К. Розумовський веде безтурботне життя вельможі «катерининського золотого часу», постійно організовуючи великі свята, щоденні пишні прийоми та бали. До нього з радістю приїжджали петербурзькі вельможі та сановники, оскільки всіх вабила добродушність, гостинність та щирість самого графа, високі достоїнства його синів, розум та люб'язність дочок.

Своїм гостям граф не раз демонстрував свої родові реліквії: сопілку та кобеняк, які носив ще у дитинстві, коли був пастухом громадської худоби.

Поступово непорозуміння, що виникли зі «справою В. Мировича», забулися Катериною ІІ. Вона знову прихильно ставиться до графа, і він знову стає одним із щоденних її гостей та співрозмовників.

Наприкінці 1768 р. загострюються відносини між Росією та Туреччиною. Імператриця Катерина ІІ скликає Надзвичайну Раду. За пропозицією графа М. Паніна, до участі в Раді було запрошено і графа Кирила Розумовського. Саме він, зважаючи на звання генерал-фельдмаршала, став формальним головою Ради, бо найбільш впливовим там був фаворит імператриці граф Г. Орлов.

Коли розпочалася війна, то головнокомандуючим російською армією призначили князя О. Голіцина. Зважаючи на те, що граф К. Розумовський за званням (фельдмаршал) був вищим від князя, то хтось із його знайомих, бажаючи догодити йому, поцікавився, чому не він очолив армію. «Потому, что ему [Голіцину] достаточно одной, а я, лишась двух, только с третьей сумею разбить неприятеля», – не вагаючись відповів К. Розумовський.

Відвідуючи засідання Сенату і засідання Ради Кирило Григорович вирізнявся з-поміж інших придворних щирістю та незалежністю своїх поглядів. Одного разу він відмовився підписати рішення Сенату, оскільки вважав його несправедливим. Інші сенатори дали йому зрозуміти, що сама імператриця бажає саме таким чином вирішити цю справу. Після цього Кирило Григорович перевернув документ, поставивши свій підпис на звороті. Довідавшись про такий вчинок графа, Катерина ІІ зажадала пояснень. Кирило Григорович у відповідь сказав, що оскільки рішення несправедливе і сенатори знехтували своїм сумлінням, та ще вмовили і його поставити свій підпис, то він і продемонстрував своє ставлення до таких дій сенаторів. Отримавши таку відповідь від особи, яка користувалась її

довірою, імператриця переглянула справу і відмінила рішення сенаторів, подякувавши графу К. Розумовському: «Вы мне настоящий друг, ибо не допустили меня совершить несправедливость».

Іншого разу свою принциповість граф Кирило виявив при розгляді справи про одруження графа Г. Орлова з К. Зинов'євою, яка доводилась йому двоюрідною сестрою, що заборонялось церквою. Григорій Орлов, що завжди недолюблював К. Розумовського, на той час вже був у немилості в Катерини II. Сенатори, які до цього боялися всесильного фаворита, вирішили помститися йому та прислужитися перед імператрицею, прийнявши рішення розлучити молодят та запроторити обох до монастиря. І тут колишній гетьман виступив проти, заявивши, що для вирішення справи не вистачає витягу з правил «про кулачні бої в імперії». У відповідь на такі слова графа всі присутні лише засміялися і стали вимагати пояснень щодо зв'язка між справою і кулачними боями. К. Розумовський відповів: «За правилами кулачного бою лежачого не б'ють, адже ще недавно б ви були надзвичайно щасливими, якби князь Григорій запросив вас до себе на весілля. А нині, коли він втратив свою могутність, не потрібно його ображати». Незважаючи на зауваження графа, сенатори все ж прийняли рішення. Але у справу втрутилася Катерина II, підтримавши позицію графа Кирила Григоровича і вказавши сенаторам, що своєму життєвому успіху завдячує Григорію Орлову.

У 1771 р. Кирила Розумовського спіткало подвійне горе: смерть улюбленого брата Олексія та вірної дружини Катерини. Всесильний за часів Єлизавети Петрівни фаворит Олексій Григорович Розумовський, полишивши службу ще при імператорі Петрі III, доживав віку у своєму палаці (Анічковому) в Петербурзі. В останні роки життя він їв лише страви української кухні, у побуті також дотримувався норм українського родинного життя, слугами у нього були виключно вихідці з України. І хоча він рідко відвідував імператорський двір, та коли і бував там, то завжди зустрічав теплий прийом, та й сама імператриця полюбляла відвідувати старшого Розумовського у ранкові години. Граф Олексій Григорович ненавидів підступність, цінував гострий розум (хоча сам не мав високої освіти), був привітним та ласкавим у спілкуванні; часто заступався за ображених.

Через декілька днів після смерті Олексія Розумовського (6 липня) померла, ледь досягнувши сорокарічного віку, Катерина Розумовська (22 липня 1771 р.). Незважаючи на те, що у Кирила Григоровича і Катерини Іванівни було шість синів і п'ять дочок, між ними, особливо в останні роки, не було особливої згоди, бо

екс-гетьман дуже любив прекрасну стать. Але тим не менш, за свідченням сучасників, Катерина Розумовська була вірною дружиною, гарною матір'ю та дбайливою господинею.

Граф Олексій Григорович та Катерина Іванівна були поховані в Петербурзі, у Благовіщенській церкві Олександро-Невської лаври. Кирило Розумовський поставив над могилами брата та дружини чудовий мармуровий пам'ятник у формі тріумфальних воріт з такою епітафією: «Здесь погребены тела усопших: рабы Божьей графини Катерины Ивановны Разумовской, урожденной Нарышкиной, двора Е.И.В. Императрицы Всероссийской действительной статс-дамы, ордена Святые Екатерины кавалера… и раба Божия Римского и Российского графа Алексея Григорьевича Разумовского, Российских войск генерала-фельдмаршала, обер-егермейстера, лейб-компании капитан-поручика, первого камергера, лейб-гвардии конного полка подполковника, орденов Российских Святого апостола Андрея, Святого Александра Невского, Польского Белого орла и Святыя Анны кавалера… Сей монумент был сооружен в знак супружеской и братской любви и незабвенной памяти генералом-фельдмаршалом графом Кириллом Григорьевичем Разумовским 1779 года».

Незабаром після смерті Катерини Іванівни Кирило Розумовський спробував знайти відраду своєму горю у спілкуванні зі своєю племінницею графинею Софією Осипівною Апраксіною. Розумна та хитра, вона була владолюбною, заздрісною та жадібною до грошей, але ці свої недоліки вміла добре приховувати. Натомість граф К. Розумовський, як людина добродушна та досить-таки слабохарактерна, швидко потрапив під вплив Софії Осипівни. З першого ж дня свого перебування у оселі графа Кирила вона прибирає до рук управління господарством палацу. Зрозуміло, поява молодої енергійної жінки при старіючому графові аж ніяк не могла влаштовувати його дітей, майбутніх спадкоємців, які зовсім не бажали втрати батькового спадку. Ситуацію підігрівали ще й і плітки, що ширились Петербургом, стосовно взаємин між молодою жінкою та старим графом, бо вона доводилась йому ріднею. Посилюючи свій вплив на Кирила Григоровича, Софії Осипівни все ж таки вдалося віддалити від нього дітей. Така ситуація аж ніяк не сприяла покращенню взаємин між новим батьковим захопленням та його дітьми. Так, у листі до брата Андрія дочка Кирила Григоровича Наталія наступним чином висловилася про Апраксіну: «Она до того возмутительна, что у меня едва хватает духа говорить об ней… Никогда эта женщина не была наглее, бесстыднее и в более открытых отношениях кое к кому, и никогда

ее лучше не принимали, более не ласкали, усерднее за нею не ухаживали…» Софія Осипівна відповідала їм тією ж монетою, ще більше налаштовуючи батька проти своїх дітей. Лише улюбленцю графа, синові Андрію вдавалося зберігати з батьком приязні стосунки.

Граф Розумовський і наприкінці життя лишався одним із найбагатших людей імперії. Так, одружившись із Катериною Наришкіною, Кирило Григорович отримав великий посаг, імператриці Єлизавета та Катерина II дарували йому численні маєтки в Україні, а після смерті брата Олексія йому відійшов його величезний спадок. Навряд чи хтось, окрім графа М. Шереметьєва, міг з ним змагатися за розмірами своїх статків.

Але треба зауважити, що багатству Розумовського дорівнювала його щедрість, яка не раз супроводжувалась курйозами. Так одного разу, в той час, коли Розумовський був ще гетьманом, правом безкоштовно пообідати у Кирила Григоровича скористався збіднілий офіцер, що перебував у столиці у судових справах і не мав достатньо грошей для нормального харчування. Користуючись такою гостинністю та відсутністю суворості у гетьманському палаці, офіцер взяв за звичку щодня обідати у гетьмана. І досить скоро він настільки озвичаївся у гетьманських апартаментах, що одного разу після обідньої трапези, зайшов до однієї із внутрішніх кімнат палацу, в якій за звичай у післяобідній час граф Кирило грав у шахи зі своїми друзями. Граючи цього разу, Кирило Григорович припустився невірного ходу, це помітив незваний гість і не зумів стримати вигуку. Гетьман звернувся до нього за роз'ясненнями. Зніяковілий офіцер пояснив гетьману його помилку. Після цього випадку офіцер став званим гостем гетьманських обідів та постійним партнером гетьмана під час гри у шахи. Але одного разу офіцер не з'явився і граф Кирило Григорович наказав своїм ординарцям дізнатися про причину відсутності його нового приятеля та партнера по шахам. Через деякий час вдалося з'ясувати, хто був цей офіцер і що він тяжко захворів. Гетьман відразу надіслав до нього свого особистого лікаря та опікувався ним, купуючи ліки, до його повного одужання. Кирило Григорович не полишився осторонь і судових тяжб офіцера. Після одужання він також фінансово допоміг у вирішенні судових справ на його користь.

Не менш курйозним виявився випадок під час обіду у К. Розумовського австрійського посла графа В. Естергазі. За трапезою закордонний гість дістав оздоблену коштовним камінням табакерку, яку йому подарувала імператриця Катерина II. Всі присутні були захоплені її красою, і табакерку почали передавати навколо столу, щоб кожен мав можливість потримати

її в руках та оглянути. По закінченні обіду австрійський гість захотів скористатись своєю табакеркою, але не міг її відшукати. Присутні опинились у незручному становищі, при цьому більшість з присутніх гетьман особисто навіть і не знав. Посол став натякати на крадіжку дорогоцінної речі. Тоді граф Кирило вирішив особистим прикладом засвідчити порядність присутніх на його обіді. Вставши із-за столу, він дістав все, що було у його кишенях, звернувшись до присутніх: «Господа, я подал добрый пример, надеюсь, что все ему последуют и таким образом успокоят господина посла». За прикладом господаря всі присутні за обіднім столом вчинили так само. Лише один бідно вдягнутий похилого віку гість, що сидів на кінці столу, якось зніяковів і не бажав вивертати кишені. Зі сльозами на очах він попросив гетьмана вийти з ним до сусідньої кімнати, щоб поговорити з господарем віч-на-віч. Всі присутні подумали, що ось і є крадій. Коли господар і гість опинилися наодинці, останній сказав: «Ваше сиятельство, я в крайней бедности и единственно прокармливаю себя и семейство свое вашими обедами; мне стыдно было в этом признаться перед всеми вашими гостями, не взыщите: я честный человек и живу своими трудами». Після цих слів старий почав виймати різний харч із своїх кишень, але табакерки там не було. У цю мить до кімнати зайшов лакей і повідомив, що загублена річ знайшлася у австрійського посла за підкладкою каптана. Пересвідчившись у чесності свого гостя, гетьман знову виявив притаманну йому щедрість, призначивши йому довічну пенсію.

Як бачимо, Кирило Григорович мав добрий характер, був надзвичайно щедрою і веселої вдачі людиною.

Однак постійне життя при дворі далеко від маєтностей, неможливість безпосереднього втручання у діяльність управителів досить швидко розладнали цей статок. Керівництво маєтками потребувало постійного перебування графа в Україні. Але Катерина ІІ понад 11 років не дозволяла Розумовському навіть з'явитися в Україні. Спогади про династичні проекти гетьмана, мабуть, не давали спокою імператриці. Тому, Кирило Григорович у 1772 р. доручив управління маєтками старшому сину Олексію. Ознайомившись із ситуацією, Олексій Кирилович пообіцяв навести лад у фінансових справах і швидко розрахуватися з батьківськими боргами. Але це йому не вдалося.

Ситуація ускладнювалася ще і тим фактом, що сусіди, користуючись відсутністю гетьмана, його непевним становищем при дворі, розв'язали з ним численні судові тяжби щодо законності володіння тими чи іншими землями. А враховуючи тогочасну певну безконтрольність у виданні актів на володіння та нечіткість встановлених меж маєтків з приписаними до них

селами і селянами, такі процеси легко можна було організувати і зробити досить затяжними.

У цей час у імператриці Катерини ІІ з'являється нове захоплення – Григорій Потьомкін, вплив якого на імператрицю перевершив навіть влив колишнього фаворита графа Г. Орлова. Блискучий розум, широкі перспективи та бажання Г. Потьомкіна діяти були симпатичними К. Розумовському і сприяли його зближенню з новим генерал-ад'ютантом. Граф вирішив скористатись своєю дружбою із всесильним фаворитом, щоб за його підтримки при першій-ліпшій нагоді подати Катерині ІІ прохання про дозвіл від'їхати до України. І така нагода скоро трапилась. У Москві урочисто святкувалась перемога Росії у війні з турками та укладання вигідного Кючук-Кайнарджійського миру. Під час цих святкувань К. Розумовський через Г. Потьомкіна подав імператриці прохання про дозвіл на поїздку в Україну. У цьому проханні серед причин відпустки він назвав не тільки необхідність вирішення майнових справ, але і пораду лікарів змінити клімат, щоб покращити стан свого здоров'я.

Виконуючи прохання свого фаворита Григорія Потьомкіна, Катерина ІІ задовольнила прохання К. Розумовського. Після цього він продає ряд будинків, що належали йому у Петербурзі (Анічков палац, що дістався йому у спадок від брата Олексія, Цесарів будинок) та подарований імператрицею Катериною ІІ маєток в Україні. Повіреним у цих справах він вибирає князя Потьомкіна. А тим часом, доки вирішувалися ці майнові справи, на початку 1776 р. К. Розумовський уже був у Батурині.

За період його відсутності ситуація в Україні зазнала значних змін. Новим очільником краю був призначений імператрицею Президент Малоросійської колегії граф Петро Рум'янцев, і Кирилу Григоровичу доводилось розраховувати вже далеко не на першу роль. Багато з тих, хто десять років тому перед ним тремтіли, нині навіть не знімали капелюха для привітання, розв'язуючи проти нього численні судові процеси. Головним позивачем був один із найбільших землевласників в Україні, представник давнього старшинського роду І. Скоропадський, який колись за гетьманським наказом мчав на коні до Петербурга із звісткою про народження у Кирила Григоровича третього сина. Ситуація була не на користь колишнього гетьмана ще і тому, що з новим очільником краю Рум'янцевим взаємини у графа були далеко не кращими, а на початку перебування у Батурині навіть ворожі.

Не зважаючи на всі ці неприємності, Розумовський залишався людиною добродушною та щирою, хлібосольною та дбайливою у ставленні до простого люду. У ті часи кріпаки і навіть заможні козаки добровільно йшли у «кабалу» до Кирила Григоровича,

рятуючись від свавілля інших українських поміщиків.

Розв'язати цей заплутаний клубок проблем допоміг екс-гетьману його нинішній друг Григорій Потьомкін. Саме за його сприянням всі судові справи було улагоджено на користь Кирила Григоровича. Він же допоміг графу вирішити службові проблеми його улюбленого сина Андрія, якого було призначено послом у Неаполь.

Нові відвідини графом Кирилом України припадають на 1781 р., і вони також були пов'язані з вирішенням різних майнових справ. Безпосереднє керівництво маєтками, контроль за діями управителів дозволили досить швидко екс-гетьману повністю розрахуватись з боргами та навести у своїх численних володіннях бездоганний лад. Маєтки, які він отримав від дружини та брата, не лише не були «умалены, но еще присовокуплены». Тому старіючий граф вирішив не зволікати і поділив між своїми нащадками володіння, що нараховували більше 37 000 селян. Зокрема, на кожного із п'яти синів припало більше 6 000 душ, чотири дочки отримали по 2 000 душ відповідно і по 40 000 крб. посагу. У 1784 р. турботливий батько подав відповідний акт на підписання Катерині II, полишивши за собою право передати синам спадкове майно лише з його волі.

У 1782 р., прагнучи догодити своєму другу князю Г. Потьомкіну, Кирило Григорович здійснив подорож в Новоросійську губернію та відвідав його найулюбленіше дітище – Херсон, заснований у 1778 р. Місто дуже сподобалося К. Розумовському, і він навіть купив там собі місце для побудови будинку. «Представьте себе множество всякий час умножающихся каменных зданий, крепость, замыкающую в себе цитадель и лучшие строения, адмиралтейство с строящимися и построенными уже кораблями, обширное предместье, обитаемое купечеством и мещанами разнородными с одной стороны, казармы, около 10 000 военнослужащих в себе вмещающих, с другой… сей город, конечно, в скорости процветет богатством и коммерцией…» – так описував Херсон Кирило Розумовський.

Розв'язавши свої майнові проблеми і покращивши матеріальне становище, у 1785 р. К. Розумовський повернувся до Петербурга, знову увійшовши до кола найдовіреніших осіб імператриці, він майже щоденно відвідує її, грає з нею в карти; часто буває присутній на ермітажних зборах (оглядах столичною аристократією мистецьких колекцій Ермітажу). Свідченням прихильності імператриці до екс-гетьмана у цей період стало і дипломатичне підвищення у службовій кар'єрі його сина Андрія, який стає послом у Копенгагені. Про цю особливу довіру імператриці до графа Кирила свідчить те, що йому доручили

управління столицею на період тимчасової відсутності імператриці під час поїздки до Новгородської губернії для огляду Вишневолоцької водної системи.

Але життя у Петербурзі із його вологим кліматом негативно позначається на стані здоров'я старіючого Кирила Григоровича. Це змушує його знову подумати про поїздку до України, а потім, можливо, «у теплі краї», як він висловлювався у листі до сина Андрія. Як видно із листування К. Розумовського із своїм сином Андрієм, він довго вагався, обираючи місце для постійного проживання в Україні. Спочатку він навіть виношував план оселитися у Києві, де в нього також був власний будинок. Але остаточний його вибір – Батурин, розташований у мальовничому куточку України біля річки Сейм.

У 1794 р. екс-гетьман назавжди покидає російські столиці (Петербург та Москву) і оселяється в Україні. У листі до І. Воронцова сенатор П. Завадовський писав, що граф поїхав в Україну не інакше, щоб «погребсти свои кости в Отчизне».

Повернувшись в Україну та оселившись у Батурині, граф Кирило не став столичним вельможею на відпочинку, а жив життям дієвого господаря своїх численних маєтків. Так, він був одним із перших в Україні поміщиків, котрі почали застосовувати прогресивні для того часу технічні новинки та технології. Зокрема, він заснував в Яготині шовкове виробництво. Окрім цього К. Розумовський виписував для поліпшення українського вівчарства іспанські породи овець із заводу князя Ліхтенштейна, одним із перших почав вирощувати в Україні пірамідальні тополі. Кирило Григорович сприяв розвитку промисловості в Батурині, зокрема розбудові таких заводів, як цегельний, свічковий, миловарний, лісопильний, кінний та листового срібла та золота, суконної фабрики, фарбувальної та керамічної майстерень та ін. (Одне із передмість Батурина ще наприкінці XIX ст. продовжувало носити назву Фабрична Слобідка, як згадка про ті часи, коли тут існували фабрики й заводи К. Розумовського.) Деякі з цих підприємств продовжували діяти ще довгі десятиліття після смерті їх фундатора, як, наприклад, свічковий завод, що мав збут своїх виробів не тільки в Чернігівщині, але й по всій Правобережній Україні і навіть за кордоном. Батуринські свічки широко славились своєю якістю. Зберігся цікавий з цього погляду лист одного з київських клієнтів Батуринського свічкового заводу, у якому його автор, прохаючи прислати для Успенської Києво-Печерської лаври «два пуди воскових свічок, що мають знизу печатки, або штемпелі», між іншим пише: «Я знаю, що вони [батуринські свічки] дорого купуються, в чому, будь ласка, і не сумнівайтесь, до цього часу, – додає він, – я платив за ці вироби

гетьманської економії по 100 крб. за пуд».

Останні роки життя К. Розумовський займався меценатством, засновуючи церкви і зводячи палаци у своїх маєтностях: Батурині, Баклані, Почепі, Яготині та ін. За розмахом цієї діяльності він поступається тільки одному гетьманові – Івану Мазепі.

Найбільш визначними архітектурними пам'ятками гетьманського меценатства в Україні в останні роки його життя вважаються собор Різдва Пресвятої Богородиці в Козельці та гетьманський замок в Батурині. Так, для будівництва Батуринського палацу Розумовським були зібрані найкращі архітектори, художники, різьбярі. Але граф не був цілком задоволений палацом, і той декілька разів перебудовувався. Останню перебудову палац пережив незадовго до смерті гетьмана.

Так серед управління господарством, своїми маєтками й будівничими турботами, далеко від політики і державних справ, покинутий всіма, навіть рідними дітьми, доживав свої останні дні останній гетьман України.

Але незважаючи на всі життєві негаразди, К. Розумовський у Батурині продовжував вести життя гостинного вельможі-аристократа. У перші роки після приїзду двері Батуринського палацу були відкритими для гостей, деякі з них навіть жили у Кирила Григоровича по декілька тижнів. Кожному призначалося окреме приміщення, особлива прислуга і екіпаж для прогулянок. За стіл К. Розумовського сідало до п'ятдесяти чоловік, окрім цього подавався обід і у кімнати гостям, які не бажали брати участь в обіді за загальним столом. На правах гостей перебували у Батурині і офіцери почесної варти, які були призначені Кирилу Григоровичу як фельдмаршалу та полковнику Ізмайловського полку. За обідом щоденно грав домашній оркестр, а під час десерту співав хор. Старий К. Розумовський особливо полюбляв слухати українські народні пісні. Часто, коли хор розпочинав ту чи іншу пісню, колишній гетьман зауважував, що «вот эту песню певал я будучи хлопцем».

Не дивлячись на хворобу ніг, старий граф Кирило намагався залишатися енергійним та дієвим господарем. Про це у своєму приватному листуванні повідомляє граф Я. Сіверс, який у 1796 р. відвідав К. Розумовського у Батурині: «Удовольствие мое с ним видеться было сильно помрачено жалким состоянием его здоровья. У него были раны на ноге, которые сильно истощили его силы. Доктора считали их неизлечимыми, но благодаря простому средству одного мужика он от них отделался».

Продовжуючи розповідь про свій візит, граф Я. Сіверс, описуючи палац, відмічає, що біля палацу було розбито чудові липовий та фруктовий сади з великою кількістю винограду. Не

менше враження справив на гостя шовковичний сад, де розводили шовковичну гусінь. Граф Я. Сіверс повідомляє і про плани екс-гетьмана затопити великий луг перед будівлею палацу і створити озеро.

Провінційне життя екс-гетьмана не обходилося без курйозів. Так, одного разу, об'їжджаючи свої володіння, К. Розумовський побачив стару хатину, яка стояла посеред поля, та й наказав перенести її в інше місце. У відповідь на наказ графа управляючий сказав, що це неможливо, оскільки вона належить козаку. «Купіть її!» – сказав Кирило Григорович. Розумовського не зупинила навіть відповідь управляючого, який сказав, що власник хатини просить за неї не менше, ніж 3 000 крб. Тоді граф наказав привести козака до себе. Під час цієї зустрічі Кирило Григорович спробував переконати старого козака, що його старий будинок стільки не коштує, бо при ньому знаходиться лише 10—12 десятин землі. Натомість козак відповів, що у нього раніше було набагато більше землі, але чиновники К. Розумовського незаконно відібрали її. Нарешті після тривалих розмов власник хатини погодився знизити ціну на 500 крб. Тоді граф, не роздумуючи, заплатив йому 5 000 крб. та висунув вимогу, щоб через три дні на полі не залишилося і сліду від будівлі. Але козак почав говорити про неможливість знайти нове житло за такий короткий час. «Це моя справа», – відповів К. Розумовський і наказав управляючому, щоб той виділив подвійну кількість від купленої землі на території його володінь і побудував за кошти графа новий будинок.

Якось, прогулюючись Батурином з генерал-майором В. Гудовичем, К. Розумовський проходив повз новий будинок управителя своїми маєтками. Гість, окинувши оком новобудову, порадив графу звільнити його, оскільки, на його думку, він злодій, бо тільки на здобуті нечесним способом кошти можна побудувати такий гарний будинок. Натомість Розумовський відповів, що якщо йому найняти нового управителя, то той почне будувати свій дім з фундаменту, тоді як старому залишилося добудувати лише дах. Коли ж цей управитель прийшов повідомити К. Розумовському, що кілька селян втекли від нього у Новоросійський край і висловив своє обурення з цього приводу, то почув дивну відповідь свого господаря: «Розумні хлопці: на їх місці я б теж утік від такого управителя».

Не менш курйозною була історія з дерев'яним особняком графа у Києві. Родинна легенда Розумовських говорить, що коли у старого генерал-фельдмаршала почали вимагати сплати податку за цей будинок, то колишній гетьман, пам'ятаючи про своє минуле високе становище в Україні, обурився і наказав за 24

години розібрати будинок і перенести його із Києва до Яготина, де і було зведено новий особняк. Яготинський палац складався із головного корпуса (дубові бруси із Києва) та шести павільйонів, кожний із яких за розміром дорівнював власне головній будівлі.

Тяжкою новиною для екс-гетьмана стала звістка про смерть імператриці Катерини II (1796 р.). Тому, коли посланець нового імператора Павла I повідомив про смерть імператриці та фельдмаршала П. Рум'янцева і спитав, що Розумовський бажає передати новому царю про себе, то почув відповідь: «Скажи, что и я умер».

Новий імператор Павло I, не менш за свою матінку Катерину II, побоювався династичних планів старого екс-гетьмана. Тому у 1799 р. за особистим розпорядженням імператора з таємною місією дізнатися про стан здоров'я старого графа відвідав дійсний статський радник М. Ніколєв. На той час здоров'я Розумовського значно погіршилося; ногами і руками він майже не володів і графа возили у кріслі. Ось що писав із Батурина Ніколєв імператору Павлу I: «В местечке Батурин нашел я графа Кирилла Григорьевича без ног и ходить он не может, а возят его в колясочке. Также на левой руке у кисти, на суставе, большая шишка, отчего худо и рукой владеет».

Тихо й самотньо минули два останні роки життя К. Розумовського. Старість давала себе взнаки, хвороби посилювались. Гості стали його стомлювати, прийоми надокучали старому, і тому двері колись гостинного Батуринського палацу почали відчинятись лише для близьких. В той же час і самотність йому була тягарем. Вряди-годи навідувались в Батурин діти Кирила Григоровича, але досить рідко і бували недовго.

У зв'язку із швидким прогресуванням хвороби лікарі радили хворому їхати до Карлсбада, за кордон; та подорож постійно переносилася, а здоров'я не покращувалось, фізичні страждання старого графа посилювались. Ось як про це писав в своєму листі в 1800 р. з Батурина до Відня до своєї дружини його син Андрій: «Мы продолжаем жить здесь в глубочайшем уединении. Дни проходят в глубоком молчании, прерываемом только стонами батюшки. Стоны эти частью вызываются страданием, но привычка и тоска тоже имеет тут свою долю. Батюшка почти беспрестанно тоскует, хотя ему стоит только пожелать, чтобы все это изменилось. Но в этом-то и все затруднение, и затруднение это с каждым днем увеличивается. Воля других все более и более им управляет. Большую часть дня он дремлет в своих креслах и спрашивает какова погода. Для перемены он ругает доктора. Коль скоро он его видит, он на него кричит, коль скоро его нет, он за

ним посылает. Почему не вылечивает он болезни в ногах? Вот главное неудовольствие против доктора. Увы! Из слов последнего, и я верю ему, ясно, что все средства истощены. В пику доктору обращаются за советами к разным знахарям. Теперь у нас живет старая баба, которую выписали за 300 верст отсюда. С батюшкою не спорят, чтобы не лишать его надежды, последнего оставшегося ему блага, но за всем тем, что знахари ему предписывают, зорко следят доктора, внутренних же лекарств вовсе не допускают. Ты не можешь себе представить, что только эта старая ведьма не сочиняет. Она заразила весь дом, она натирает батюшкины ноги мазью из коровьего кала. По утрам она хватает его за колени, бормочет что-то и если все это не поможет, отгадай, из чего она намерена составить пластырь? Она будет сопранизировать котов! Да, котов! Право стыдно, что медицинский факультет не открыл до сих пор этого удивительного специфического средства. Ты может быть думаешь, что я шучу, – увы, все это буквально верно, мне и на мысль не приходит тебя обманывать…»

У своїх численних листах до дружини Андрій Кирилович Розумовський детально описує становище старого батька: «Батюшка почти не владеет ногами, с ним делается одышка и он очень страдает, когда, едва передвигаясь, с помощью костылей, пройдет несколько шагов. Он страдает даже сидя». Лікар постійно радив хворому їхати лікуватися на мінеральні води. К. Розумовський нібито погоджувався, але через деякий час вигадував чергову причину, щоб відмовитися. Андрій Кирилович навіть радив дружині написати від свого імені листа свекру з порадою їхати на лікування до Бадена. Елізабет Розумовська відгукнулася на прохання чоловіка і відіслала листа Кирилу Григоровичу. Коли він його отримав і побачив малюнок, що передував власне тексту, то розсміявся. Далі, коли почав читати, його обличчя стало хмурим, оскільки він подумав, що невістка мала намір щось попрохати у нього. Але коли дійшов до місця, де було висловлено занепокоєння станом старого графа і порада їхати лікуватися за кордон, у нього на очах з'явилися сльози. Пізніше за обідом К. Розумовський сказав: «Письмо казалось шуткой, а вышло дело серьезное».

В іншому листі (початок 1800 р.) А. Розумовський пише до дружини, що на початку цього року його батько простудився, і у зв'язку з цим у Андрія Кириловича виникла ідея побудувати окремий корпус біля дому, де б граф проводив зиму. Це мало захистити його від холоду, адже кімнати старого К. Розумовського знаходилися у північній частині палацу.

Випробувавши всі засоби лікування, Кирило Григорович,

нарешті, згодився їхати до Карлсбада. Для цього в Лондоні була замовлена розкішна золочена карета з ініціалами й гербом колишнього гетьмана. Її задня частина за допомогою спеціального механізму відкидалася і можна було до неї вкочувати ліжко хворого. Коштувала вона разом з доставкою в Батурин 18 000 крб. Перед відправкою із Лондона карета певний час як витвір техніки виставлялася навіть на огляд відвідувачами. Існують дані, що таким чином майстру, який її виготовив, вдалося заробити додатково ще 5 000 крб.

Щоб доставити цю карету гетьману, знадобився спеціальний дозвіл імператора Олександра І. Коли карету морем транспортували до Петербурга, імператор Олександр І забажав також побачити це чудо техніки. Коли диво-карета нарешті прибула до Батурина, К. Розумовський вирішив її випробувати, але вона виявилася надзвичайно важкою – 8 коней після 4 верст шляху ледве змогли довезти її назад до палацу. У результаті Кирилу Григоровичу не довелося нею скористатися, і вона до кінця 40-х рр. XIX ст. зберігалася в Батурині.

Під час підготовки до подорожі в Європу несподівано помер улюблений лікар К. Розумовського – Чубук; смерть ця справила гнітюче враження на хворого. Відразу на місце померлого був запрошений декан медичного факультету Ліонського університету Клод Бальо.

У 1802 р. здоров'ю К. Розумовського було завдано чергового удару: від туберкульозу помер в Італії його син Іван.

Новий лікар був невзмозі покращити фізичний стан старого графа. В надії вилікувати К. Розумовського опис його хвороби було відправлено до Парижа, в університет на медичний факультет, але з відповіддю тамтешні «світила науки» забарилися.

Тим часом ні новий закордонний лікар, ні консультації із Парижа, ні замовлені в Празі спеціальні бандажі для ніг не змогли зупинити прогресу хвороби старого графа. Страждання посилювалися, сили слабшали. Кирило Григорович майже не міг рухатися.

Останньою радісною подією для екс-гетьмана стало одруження онуки, графині Варвари Олексіївни з князем М. Рєпніним. Весілля відсвяткували в Батурині. Невдовзі після цього інший син Розумовського Лев Кирилович також привіз до батька свою красуню-жінку – княгиню Марію Григорівну Голіцину. І хоча цей шлюб був не до вподоби старому, але невістка зуміла здобути прихильність старого графа своєю добротою та люб'язністю.

За чотири місяці до своєї смерті Кирило Григорович здійснив останню подорож – побував на будівництві нової церкви у

Батурині.

9 січня 1803 р. на 75 році життя останній гетьман України Кирило Григорович Розумовський помер. Поховали його у склепі Трапезної частини церкви Воскресіння Христового в Батурині, яку гетьман ще за свого життя почав відбудовувати на руїнах мазепинської церкви, зруйнованої Меншиковим під час розгрому Батурина в 1708 році.

Граф Андрій Кирилович, що отримав Батурин у спадок, поставив на могилі батька мармуровий пам'ятник у вигляді піраміди з гербом, урною і рельєфним погруддям гетьмана, яке було оточене лавровим вінком, а зверху пам'ятника вирізьблена чаша – символ страждань людини. Знизу напис: «Здесь покоится тело Его Сиятельства Господина Генерал-Фельдмаршала, Сенатора, Действительного Камергера и Орденов Российских Святого Апостола Андрея Первозванного, Святого Александра Невского, Польского Белого орла и Гольштинского Святыя Анны Кавалера графа Кирилла Григорьевича Разумовского; родившегося вь 1728-м году Марта 18 дня, скончавшегося вь Батурине вь 1803-мь году Генваря 9-го, вь два часа пополудни. Жития Его было семьдесят четыре года, девять месяцев и двадцать два дня».

Навпроти пам'ятника К. Розумовському у дерев'яній рамі був розташований сімейний герб. В олтарі знаходилося сталеве різьблене крісло, яке формою було схоже на курульний стілець, що належав гетьману. Біля входу до церкви, з лівого боку, висіла картина з зображенням Божої Матері, яку було перенесено із покоїв Кирила Григоровича.

Драматичною виявилася доля пам'ятника, спорудженого на могилі К. Розумовського, і особливо склепу. У 1927 р. склеп був пограбований завідуючим Конотопським окружним музеєм О. Ц. Поплавським та його «помічниками». Ось як про це згадував один з учасників цієї варварської акції батуринський столяр Я. Андріяка: «Утром июльского дня меня вызвал к себе в сельский совет пред. сельсовета т. Беличенко, который говорит: приехала из Конотопа «комиссия» по вскрытию склепа Разумовского, бери ломик, зубило и молоток, будешь его вскрывать…» Виконуючи наказ керівництва згаданий столяр вдерся до склепу, де знаходилося тіло Кирила Григоровича Розумовського. «Я опустился на пол гробницы, – описує подальші події грабіжник, – на постаменте высотою в полметра стоял на высоких ножках длиною более двух метров цинковый гроб, с наглухо запаянной цинковою крышкой… я поднял крышку… Там лежало тело последнего гетмана Украйны Кирилла Разумовского. Оно

оказалось мумифицированным, плотное на ощупь, как будто только что похороненное, а не в 1804 году, пролежавши 123 года. Лицо слегка желтоватого цвета, на голове светло-русые волосы с зачесом назад, одет в черный сюртук, такие же брюки навыпуск, ноги в полусогнутом положении, на них желтые остроносые ботинки-туфли, через плечо опоясана усыпанная драгоценными камнями лента, на груди золотая звезда и какой-то значок, на правом боку короткий позолоченный с серебряным эфесом кортик, также усыпанный драгоценностями, в изголовье стояла серебряная икона Богородицы. На сюртуке в два ряда и по шесть штук в каждом, были пришиты пуговицы, на которых были изображены по два казака с пиками и гетманский вензелек. С правой стороны тела лежала гетманская булава с вправленными в нее красными, розовыми, синими и сверкающими прозрачными драгоценными камнями, вероятно рубинами, турмалинами, сапфирами и бриллиантами с позолоченными промежутками. На конце рукоятки булавы вправлен большой рубин и вокруг золотая кайма. Все эти реликвии я также подал наверх…» Пізніше був складений офіційний акт, у якому про знайдені цінності навіть не згадувалося. Зникло навіть забальзамоване серце гетьмана в металевій коробочці, яка стояла в домовині під його лівим коліном. Після слідства про пограбування могили К. Розумовського керівника цієї злочинної акції О. Поплавського було звільнено з посади завідуючого Конотопським окружним музеєм, однак на сьогоднішній день не виявлена жодна річ зі склепу Кирила Григоровича Розумовського.

Пам’ятник останнього гетьмана зруйнував час, якому допомогли і місцеві мешканці. Лише в 1947 р. частину пам’ятника, що збереглася, було перевезено до Чернігова. Одна плита з гербом і сьогодні експонується в Батуринському історико-краєзнавчому музеї.

Кращою виявилася доля Батуринського палацу К. Розумовського, хоча його теж не пощадив час і люди. У 1911 р. він перейшов у відомство «Товариства захисту і збереження в Росії пам’ятників мистецтва та старовини», яке повинно було зайнятися його відновленням, але проект реставрації палацу так і не був втілений в життя у зв’язку з початком Першої світової війни та Української національно-демократичної революції 1917—1920 рр. Лише у 60-х рр. XX ст. були здійснені перші кроки реставрації Батуринського палацу: було встановлено колони та перекриття, відновлено покрівлю даху. Останні 20 років існування УРСР (60—80-ті рр. XX ст.) архітектурний комплекс використовувався місцевою владою як міжколгоспний піонерський табір, бази відпочинку різних установ, жодна з яких

не здійснила ніяких заходів по реставрації Батуринського палацу. Відновлювальні роботи активізувалися у часи перебудови та на початковому етапі незалежності України (кінець 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст.), але брак коштів давався взнаки, і у середині 90-х років ХХ ст. ці роботи припинились. Лише на початку 2005 р. Президент України В. Ющенко повернувся до ідеї як реставрації Батуринського палацу К. Розумовського (відкрито у 2009 р.), так і створення на його основі музею історії гетьманства і українського козацтва в Батурині.

Останній гетьман України-Гетьманщини в XVIII ст. прожив своє життя далеко не так, як його попередники – володарі гетьманської булави, а як граф і вельможа царського двору. Вже з юних років потрапивши «з багнюки в князі», він цілком і назавжди відірвався від простого люду, з якого вийшов. К. Розумовський ніколи не відчував почуття військової радості з приводу перемоги над ворогом чи то гіркоти поразки, не знав пекельних труднощів козацьких походів, не тримав справжньої бойової козацької шаблі в руках. Тому підбиваючи підсумки гетьманування К. Розумовського, можна сказати, що посівши гетьманство з царської ласки, він так і не проявив хисту державного діяча, виразника інтересів України, не піднявся до ролі лідера свого народу.

«Останній гетьман України нічим особливим не виявляв себе. Він вже не уособлював образу завзятих непохитних проводарів народу, кожному слову котрих з доброї волі корився весь народ України, і зовсім не нагадував славетних проводарів українського народу – гетьманів С. Наливайка, П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, Д. Дорошенка. Сагайдачні й Хмельницькі завжди з'являлись в Україні в часи великих змін, в часи могутнього напруження народних сил, в часи кривавої боротьби народу за свої права. У Наливайках та Сагайдачних народ немовби виявляв і втілював себе самого, свою могутню колективну волю, довіряючи їм свої громадські й державні ідеали. Це були в самому справжньому розумінню слова вожді народу, органічно зв'язані з великим народним цілим. Ось чому тіні їх до цього часу живуть на Україні, в народній поезії, в народних думах та піснях, оповиті поетичнім ореолом… Однак, не зважаючи на все це, К. Розумовський, наскільки міг, намагався бути корисним своїй батьківщині. Не слід при цьому забувати, що виховання його було дуже поверхове, що силою обставин перенесений з хати за шкільну лаву, а з-за неї кинутий у вир блискучого й веселого двора Єлизавети, він не мав, та й не міг мати ніякої серйозної підготовки до адміністративної посади. Там, де ним керували розум та добре серце, там справа завжди йшла на лад. На жаль,

гетьман легко підпадав під чужий вплив. Теплов, генеральна старшина й користолюбна рідня, стара мати, що душі не почувала в своїх дочках і завжди напоготові була за них вступитись, – всі більше чи менше керували Розумовським і часто намовляли його до таких заходів, які, на жаль, тяжко відбивались на посполитих людях України», – писав про Кирила Розумовського біограф родини Розумовських князь О. Васильчиков.

«Він [Розумовський], – зазначав історик кінця XIX – початку XX ст. Р. Лащенко, – не мав особливих якихсь талантів, зробившись гетьманом з ласки цариці, в епоху занепаду, почуття народне було вже дуже прибите, коли сам народ вже починав звикати до нових основ і течій, що вривались в його життя. Ненормальність і штучність свого становища К. Розумовський, здається, сам гаразд розумів, особисто вважаючи останнім гетьманом не себе, і ні навіть Апостола й Скоропадського, а Івана Мазепу».

Таким чином, незважаючи на досить суперечливі оцінки діяльності останнього гетьмана України істориками, його ім'я лишається на скрижалях нашої історії не тільки як найтитулованішого українця часів Російської імперії, а, перш за все, через його причетність до тривалих історичних змагань кращих представників українського народу у боротьбі за відродження української державності, тому що ідея української державності пережила століття, надихаючи на боротьбу наступні покоління українців й, зрештою, матеріалізувалася в створенні сучасної незалежної України.

Нащадки останнього гетьмана УКраїни XVIII столІття

Своє величезне багатство, незадовго до смерті, К. Розумовський розділив між своїми дітьми – шістьма синами і п'ятьма дочками. Найбільш відомими були четверо його синів: Олексій, Андрій, Григорій та Іван.

Так, старший син, майбутній граф і сенатор, Олексій Кирилович (1748—1822) народився у Петербурзі. Кирило Григорович подбав про ґрунтовну освіту сина. Після здобуття освіти у створеній батьком для своїх дітей «дитячій академії»[2] (зокрема, одним із його викладачів був відомий німецький історик, ад'юнкт Російської Імператорської Академії наук і мистецтв А. Шлецер), він продовжує навчання в університеті у Страсбурзі. Здобувши європейського рівня освіту, робить блискучу кар'єру при дворі імператриці Катерини II, згодом отримує звання сенатора. Будучи міністром освіти Російської імперії, стає засновником знаменитого навчального закладу для дітей родового дворянства – Царськосільського ліцею під Петербургом; сприяє відкриттю таких навчальних закладів в Україні, як-то Грецького училища в Ніжині, гімназії в Києві, заснуванню Історико-філологічного наукового товариства при Харківському університеті.

Сам він, як і гетьман Кирило Григорович, був великим шанувальником музичного мистецтва: його нотне зібрання, що перейшло в спадщину від батька, дивом уціліло (близько 1700 од. збереження) і зберігається нині в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського (м. Київ).

Після відставки з посади міністра освіти за станом здоров'я, Олексій Кирилович живе у Підмосков'ї, захоплюється ботанікою і засновує у Москві ботанічний сад, патронує Товариство дослідників природи. Олексій Кирилович не полишається осторонь суспільного життя, вступивши до однієї із масонських лож, був обраний віце-президентом Всеросійського біблейського товариства.

Останні роки життя О. Розумовський мешкав в Україні, у м. Почеп Мглинського повіту, яке отримав у спадок від батька.

Олексій Кирилович Розумовський був одружений із Варварою Петрівною Шереметьєвою, донькою графа Петра Борисовича Шереметьєва. І хоча у подружжя було п'ятеро дітей, цей шлюб розпався і решту свого життя Олексій прожив із Марією Михайлівною Соболевською, яка народила йому дев'ятеро дітей,

що вважались позашлюбними. Імператор Олександр I надає їм дворянство та прізвище Перовські. З цього роду походить відома «революціонерка-народниця», яка у березні 1881 р. брала безпосередню участь у вбивстві імператора Олександра II, праправнучка гетьмана Кирила Софія Перовська.

Помер граф у віці 74 років. За бажанням родичів, його прах було перепоховано у Соборній Спаській церкві Новгород-Сіверського монастиря.

Серед численних нащадків старшого сина останнього гетьмана варто згадати його дочку – графиню Варвару Олексіївну, яка одружилася з князем Миколою Григоровичем Рєпніним-Волконським, малоросійським генерал-губернатором, відомим українофілом. Саме їхня дочка Варвара Миколаївна увійшла в українську історію як палка шанувальниця творчості Тараса Шевченка, що довгі роки опікувалася справою полегшення долі Кобзаря.

Ще одним відомим нащадком гетьмана Розумовського є відомий російський письменник Олексій Костянтинович Толстой, народжений у шлюбі дочки Олексія Кириловича – графині Ганни Олексіївни з графом Костянтином Толстим, дитячі роки якого пройшли в Батурині.

Європейську славу своєму роду приніс третій син – Андрій Кирилович (1752—1836). Отримавши блискучу освіту спочатку у «дитячій академії», а потім у Страсбурзькому університеті, з 17 років граф Андрій на військовій службі в морському флоті. Отримавши звання лейтенанта, брав участь у Чесменській битві російського флоту під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр.; командував фрегатом «Катерина». Деякий час перебував при імператорському дворі. Зростання його впливу на цесаревича Павла Петровича (майбутнього царя Павла I) викликало невдоволення його матері, імператриці Катерини II, яка поквапилася віддалити А. Розумовського від імператорської родини, направивши спочатку в якості російського дипломата до Неаполя, згодом до Копенгагена та Відня.

Важливим етапом його дипломатичної кар'єри став період наполеонівських війн. Саме його дипломатичний хист допоміг Росії залучити до боротьби з французьким імператором Наполеоном Бонапартом Австрію. Піком його дипломатичної кар'єри стає участь у роботі знаменитого європейського форуму – Віденського конгресу 1814 р., скликаного після розгрому наполеонівської Франції.

Саме він, представляючи російську делегацію, підписав від імені Росії усі рішення конгресу. За успіхи, досягнуті А. Розумовським на Віденському конгресі, йому було присвоєно

титул світлішого князя. Цікавим є той факт, що обслуга графа у період його віденської дипломатичної місії була вбрана в український національний одяг.

Після відставки Андрій Кирилович полишає державну службу і залишається як приватна особа проживати у Відні, що став йому другою батьківщиною.

Перебуваючи у тогочасній світовій музичній столиці, А. Розумовський постійно знаходився у епіцентрі її культурного життя. Блискуча освіта, витончені манери, розуміння тонкощів мистецтва дозволило йому увійти в коло вищої віденської аристократії, встановити дружні стосунки з видатними митцями того часу. Налагодити широкі зв'язки з найосвіченішими людьми допомогло і його одруження з Елізабет Тунь, родина якої славилася як меценати та друзі В. А. Моцарта, Ф. Й. Гайдна, Л. Бетховена.

У Відні його палац стає осередком європейського музикального життя. На музичних вечорах, влаштованих графом, виступали найвідоміші композитори та музиканти. Теплі стосунки у графа Андрія склались з В. А. Моцартом, Л. ван Бетховеном і Ф.Й. Гайдном. Вважається, що саме Андрій Кирилович звернув увагу геніального композитора та піаніста-віртуоза Людвіга ван Бетховена на такий музичний жанр як квартети. І вдячний митець створив квартети, присвячені саме Андрію Розумовському. На успадковані від батька гроші Андрій організовує найкращий для свого часу квартет у Відні – «квартет Розумовського» – у складі найталановитіших музикантів. На жаль, концертну діяльність квартет припинив у зв'язку з пожежею у палаці графа, яка знищила цінну бібліотеку, неповторну колекцію картин та старовинних речей. Збитки від пожежі були настільки великими, що після неї Андрій Кирилович не зміг утримувати музикантів, але, розпродавши частину свого майна, він надає їм пенсійне забезпечення.

Останній період життя А. Розумовського був затьмарений постійними фінансовими нестатками. Але вдячні віденці вшанували пам'ять видатного українця, що любив музику і своїм захопленням підтримував славу їхнього міста як світової музикальної столиці, назвавши на його честь вулицю та красивий міст через Дунай.

Всесвітньо відомим вченим в галузі мінералогії та геології був п'ятий син Кирила Розумовського – Григорій (1759—1837). З раннього дитинства його вирізняла з-поміж інших дітей дивна поведінка, хворобливість, відлюдькуватість, упертість. Але незважаючи на це, він із дитячих років виявив схильність до наук, що поступово переросла у захоплення фізикою, мінералогією,

геологією. Як і старший брат Олексій, Григорій спочатку навчався у Петербурзі, потім за кордоном, де і провів більшу частину свого життя, ставши засновником Товариства любителів фізичних наук у Лозанні та видавши ряд фундаментальних наукових праць з геології Швейцарії. За значні наукові досягнення його було обрано почесним членом Російської Імператорської Академії наук і мистецтв, Стокгольмської Королівської, Туринської і Мюнхенської академій, різних наукових товариств. Світового розголосу набуло ім'я Григорія після відкриття ним нового мінералу, названого на його честь розумсквітом.

Помер Григорій Кирилович 1837 р. у своєму маєтку Рудолець у Моравії.

Незважаючи на наукові успіхи особисте життя графа Григорія Кириловича не склалося. По приїзду до Відня він вінчається з баронесою Генрієтою Мальсен, однак цей шлюб був нетривалим. Г. Розумовський залишає дружину і без розлучення з нею одружується вдруге – з баронесою Терезою-Єлизаветою Шенк де Кастель. Цей вчинок викликав гострий осуд вищої російської аристократії. Шлюб не був визнаний Священним Синодом законним, а відповідно народжені у ньому двоє дітей не визнавались законними спадкоємцями графа. Виходом з цієї життєвої ситуації стало те, що граф назавжди пориває з Росією, приймає австрійське підданство, протестантську віру, отримує графський титул Австро-Угорщини. Саме нащадки цього сина останнього гетьмана стали продовжувачами роду Розумовських.

Один з них, правнук гетьмана, граф Камілл Львович Розумовський доклав чимало зусиль для вшанування свого роду та збереження пам'яті про нього. Саме на його замовлення князь О. Васильчиков, родич гетьманського роду по жіночій лінії, написав чотиритомну працю про родину Розумовських. До того ж під час поїздки 1911 р. в Україну Камілл Львович відвідав рідні місця свого прадіда – Батурин, Чернігів, Козелець, Почеп, Лемеші Козелецького повіту, виділивши при цьому значні кошти на ремонт та реставрацію родинних церков і надгробних пам'ятників Розумовських.

Рід Розумовських продовжує жити і в наші часи. Прямі нащадки роду живуть у Австрії та Німеччині. Найбільш відомими є віденські Розумовські: графиня Марія Андріївна Розумовська (автор фундаментальної праці про свій рід) та її небіж Грегор Розумовський, історик за фахом. Так, у 2004 р. до України прибув прямий нащадок останнього гетьмана – Андрій Розумовський з нареченою Урсулою, щоб повінчатися у соборі Різдва Пресвятої Богородиці у м. Козельці, збудованому на кошти гетьмана Кирила Григоровича Розумовського.

Пам’ять про рід Розумовських живе донині в Україні. Побудовані його представниками храми (собор Різдва Пресвятої Богородиці у місті Козельці, Трьохсвятительська церква у с. Лемеші на Чернігівщині), безцінна нотна колекція, Батуринський палац, садиба Дараганів, будівля земської школи та інше – це є не тільки історико-культурною спадщиною нашого народу, а й живим докором тим, хто свої мільйонні статки витрачають не на утвердження слави України, її величі у світі, а на свої дрібні забаганки.

Список рекомендованої літератури

1. Бантыш-Каменский Д. Н. 14-й генерал-фельдмаршал граф Кирилл Григорьевич Разумовский // Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов. В 4-х частях. – Часть 1—2. – М.: Культура, 1991.

2. Бильбасов В. А. История Екатерины Второй. В 2-х т. – Санкт-Петербург, 1890—1891.

3. Болотина Н. Ю. Граф К. Г. Разумовский и семейство Воронцовых // Дашкова Е. Р. Портрет в контексте истории. – М., 2004.

4. Болотина Н. Ю. Последний гетман Малороссии и Войска Запорожского – граф Кирилл Григорьевич Разумовский // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип. XXVI.

5. Борисенко В. Й. Курс української історії: з найдавніших часів до XXI ст.: Навч. посіб. – К.: Либідь, 1996.

6. Борщак Ілько. Слідами гетьмана Розумовського у Франції. – Мюнхен, 1957.

7. Василенко М. Г. Н. Теплов і його «Записка о непорядках в Малороссии» // Записки наукового товариства імені Шевченка. – 1911. – Книга IX.

8. Васильчиков А. А. Семейство Разумовских. – В 5-ти т. – Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1880—1894.

9. Борис Крупницький. Гетьман Данило Апостол і його доба. – Авгсбург, 1948.

10. Иноземцев И. Граф К. Г. Разумовский в Батурине // Исторический вестник. – 1903. – № 11.

11. Історія України в особах: IX – XVIII ст. – К.: Україна, 1993.

12. Когут Зенон. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760—1830. – Київ, 1996.

13. Крупницький Б. Гетьман Кирило Розумовський в світлі характеристики його нащадка графа Камілла Розумовського // Календар-Альманах на 1948 рік. – Авгсбург-Мюнхен, 1948.

14. Маркевич Н. История Малороссии. В 5-ти т. – М., 1842—1843.– Т. 2.

15. Маркевич Н. Дневные записки малороссийского подскарбия Якова Марковича. В 2 т. Т. 2. – М., 1859.

16. Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.). – К., 1995.

17. Полонська-Василенко Н. Історія України. В 2-х т. – Т. 2. – К., 1992.

18. Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з

історії українського державотворення XVIII ст.). В 2 ч. – К., 2008.

19. Романовський О. До історії бюджетного права Гетьманщини за Кирила Розумовського // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. В 2 т. – Т. 1.– К., 1927.

20. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII– XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997.

21. Субтельний Орест. Історія України / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука. 2-е вид. – К.: Либідь, 1992.

22. Україна крізь віки: В 15 т. – Т. 8. Гетьманська Україна / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. НАН України. Ін-т археол. – К.: Альтернативи, 1999.

23. Черкаський І. «Судові реформи гетьмана Гр. К. Г. Розумовського» // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. В 2 т. – Т. 1. —К., 1927.

notes

Примечания

1

Теплов інколи дозволяв собі говорити досить різкі зауваження на адресу імператора. Одного разу це почув його особистий ворог – французький архітектор Валуа. Він написав донос на Григорія Теплова і передав його самому Петру ІІІ. Останній давно недолюблював товариша гетьмана, пам'ятаючи, що саме Г. Теплов негативно впливав на К. Розумовського при вирішенні його прохань у часи правління Єлизавети Петрівни. Теплова було заарештовано. Лише особисте втручання графа Кирила Григоровича дозволило не тільки зняти наклепи, а й повністю реабілітувати його в очах імператора Петра ІІІ. Григорій Теплов навіть отримав звання дійсного статського радника. Але образу не було забуто і страх знову бути заарештованим свавільним імператором посприяла тому, що гетьманський дорадник душею та тілом приєднався до змовників.

2

У гетьмана було шість синів і п’ять доньок. Кирило Розумовський на власний кошт відкриває для своїх дітей і ще для декількох їхніх друзів спеціальну «дитячу академію» (щось на зразок сучасного закритого ліцею), орендуючи з цією метою у Петербурзі цілий палац. Навчали дітей три штатних педагоги, один із яких був академіком Імператорської Академії наук і мистецтв. На цей освітній проект К. Розумовський щорічно витрачав величезну, як на той час, суму – 10 тис. крб. Після скасування гетьманства «дитячу академію» було закрито і діти Кирила Григоровича продовжили навчання за кордоном, зокрема у Страсбурзькому університеті.